

บทที่ 5

ปฏิริยาต่อการปรับปรุงระบบบริหารราชการ

การปรับปรุงระบบบริหารราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้อาณาจักรเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและสามารถเผชิญกับการเข้ามาของชาติตะวันตกในยุคจักรวรรดินิยม การปรับปรุงระบบบริหารนี้ทำให้รัฐบาลที่กรุงเทพฯ มีอำนาจเพิ่มมากขึ้นและสามารถเข้ามาปกครองหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งหัวเมืองในภาคอีสานอย่างเต็มที่ การดำเนินนโยบายเช่นนี้ก็เพื่อจะ ได้สามารถรักษาผู้คนและดินแดนไว้ได้ โดยเฉพาะเมืองในภาคอีสานที่ถูกฝรั่งเศสคุกคามเป็นอย่างมาก เนื่องจากฝรั่งเศสมีความสนใจและต้องการขยายอิทธิพลเข้ามายังบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เพื่อแสวงหาทรัพยากรและผลประโยชน์ทางการค้า ตลอดจนการยึดครองดินแดน จากการทำรัฐบาลได้มีการกำหนดนโยบายและส่งข้าราชการจากส่วนกลางเข้ามาปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน โดยเฉพาะการตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ เข้ามาเป็นข้าหลวงใหญ่ทำการปกครองต่างพระเนตรพระกรรณนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ตลอดทั้งได้มีการลดทอนอำนาจและผลประโยชน์เจ้าเมือง กรมการเมืองท้องถิ่นที่เคยมีอำนาจสืบทอดกันมาตามวงศ์ตระกูล โดยการให้เชื้อสายเจ้าเมืองท้องถิ่นเหล่านี้ไปรับราชการต่างหัวเมือง จึงเป็นการตัดการสืบอำนาจตามวงศ์ตระกูลในขณะเดียวกันก็จะให้รับราชการต่อไปเพียงบางคนเท่านั้น และให้พระบรมวงศานุวงศ์ขุนนางจากกรุงเทพฯ เข้ามาปฏิบัติงานมากขึ้น จนในท้ายที่สุดเจ้าเมืองบางเมืองก็มีฐานะเป็นเพียงที่ปรึกษาไม่ได้มีอำนาจในการปกครองบ้านเมืองแต่อย่างใด ตลอดทั้งการสักเลก การเปลี่ยนแปลงวิธีการเก็บภาษีจากที่เคยเก็บเป็นสิ่งของมาเป็นเงินตรา ทำให้ชาวอีสานได้รับความลำบากเนื่องจากเป็นสังคมที่ไม่ค่อยมีการค้า เงินตราจึงเป็นของหายาก จากปัญหาเหล่านี้ทำให้เกิดการต่อต้านขึ้นตามเมืองต่าง ๆ โดยทั่วไปทั้งภูมิภาค

การเกิดกบฏผู้มีบุญ

กบฏผู้มีบุญได้เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงทั้งในเขตพื้นที่ลาว กัมพูชา โดยเฉพาะเกิดขึ้นทั่วไปในภาคอีสาน เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในลาว กัมพูชา ได้เกี่ยวเนื่องมายังพื้นที่ของภาคอีสาน โดยในปี พ.ศ. 2403 เจ้าพระยาจักรีได้มีสารตรามาถึงอุปฮาด ราชวงษ์

ท้าวเพี้ยผู้รักษาเมืองอัตปือ หลังจากที่ได้อำนาจไปแจ้งถึงเรื่องพระครูเนียม พระสงฆ์ 3 รูป คฤหัสถ์ซึ่งเป็นศิษย์อีก 2 คน รวมเป็น 6 ขึ้นไปแต่เมืองเชียงแตงมาอยู่ที่บ้านโสก แขวงเมืองอัตปือ โดยพระครูเนียมได้อวดอ้างตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ เห็นนรก สวรรค์ เห็นขุมเงิน ขุมทอง หูตาเป็นทิพย์ วิชากรต่าง ๆ ราษฎรพากันนับถือ มีการทำเครื่องศาสตราวุธ อุบาย ราชวงษ์ ท้าวเพี้ยให้ไปจับพระครูเนียมจึงพาพวกหนีไปอยู่บ้านข่า ซึ่งเป็นไพร่ส่วยทอง เพี้ย โภษาราชให้ล้อมจับพระครูเนียมและพวก 10 คน ได้ส่งตัวพระครูเนียมกับอ้ายทิดเขมร อ้ายทิดปอง อ้ายทิดคำเมืองเชียงแตง อ้ายทิดสวน อ้ายเชียงละ เมืองอุบล นายมา เมืองมุกดาหาร นายสีเมืองอัตปือ กับสิ่งของพระเนียมลงมากรุงเทพฯ นำขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ พระราชาคณะให้สึกและไล่เลียงได้ความว่า เดิมอ้ายเนียมบวชที่วัดวังน้อย แขวงเมืองราชบุรี แล้วมาอยู่วัดสระเกษ พระอารามหลวง กรุงเทพฯ ได้เป็นพระครูคงค์เที่ยวไปนมัสการพระหลายบ้านหลายเมือง ราษฎร ชาย หญิง มีศรัทธาก็หาของมาทำบุญ ไปจนถึงเมืองอัตปือไม่ได้คิดการใหญ่ จึงให้หาคนประกัน ป้องกันการหลบหนี เพราะว่ามีพวกน้อย มีอาวุธพอสำหรับตัวในการเดินทาง ถ้าจะทำโทษ อ้ายเนียมก็กลัวพระสงฆ์ สามเณรทั้งปวงจะเข็ดขยาดไม่อาจเที่ยวรุกคืบต่อไป ฉะนั้นคนที่มา เข้าพวกให้เจ้าเมือง ท้าวเพี้ยรีบไปไว้คังบ้านคองเมืองตามเดิม ส่วนอ้ายมาคนเมืองมุกดาหาร อ้ายสีคนเมืองอัตปือนั้น อ้ายเนียมว่าเป็นการช่วยไถ่มาเป็นเงินค่าตัว คนละ 15 ตำลึง ฉะนั้น ให้ชำระเงินให้อ้ายเนียมและส่งตัวกลับเมือง อนึ่งลาวข่าชาวเมืองอัตปือเข้าเป็นพวกอ้ายเนียม คงจะมีอยู่มาก เมื่อจับตัวอ้ายเนียมส่งลงมากรุงเทพฯ ลิ่นที่นับถือของคนเหล่านั้นแล้วก็จะพากันสะอึกสะเทือนกลัวอุปฮาด ราชวงษ์จะจับเอาตัวไปทำโทษก็จะพากันหลบหนีไปนอกเขตแดน ขอให้อุปฮาดราชวงษ์อย่าได้มีความอาฆาต จงพุดจาเกลี้ยกล่อมคนเหล่านั้นไว้อย่าให้ สะอึกสะเทือนหลบหนีไปได้ จึงจะสมควรกับที่เป็นผู้ใหญ่อยู่ครอบครองบ้านเมือง จงทำให้ ลาวข่ามีความยินดีเชื่อว่าเจ้านายไม่มีความพยาบาทอาฆาต จะได้เป็นที่นับถือแก่ไพร่บ้าน พลเมืองสืบไป ให้อุปฮาด ราชวงษ์ตรวจตราบ้านเมืองให้รอบคอบ พบปะพระสงฆ์หรือ คฤหัสถ์คนใดอวดอ้างตั้งตัวเป็นใหญ่เกลี้ยกล่อมชองสุ่มประชุมคนอวดฤทธิ์เดช คิดการกำเริบต่าง ๆ ราษฎรนับถือเหมือนอ้ายสาเกียดโง้ง และสมิ์รุกคืบที่เมืองประจันตคีรีเขตรแล้วก็ให้รับ ตัวจำจองให้มันคง คุมลงมาส่งกรุงเทพฯ

นอกจากนี้ยังมีสมิ์รุกคืบรูปหนึ่งมาที่เมืองประจันตคีรีเขตร อวดตัวว่าเป็นผู้วิเศษ บวชแล้วสึก สึกแล้วบวช แปลงเพศเป็นหลวงญวนนุ่งกางเกงใส่เสื้อญวนว่ารู้วิธีการต่าง ๆ แล้วอ้างว่าตัวเป็นเจ้าเก่าที่ต้องสำเร็จโทษ แต่เอาตัวรอดหนีไปได้ไม่ตาย จะคิดอ่านการตั้งตัว

เป็นใหญ่ต่อผู้กรุงเทพฯ ราษฎรทั้งปวงเชื่อถือเรียกว่าพระเจ้าหลานมาเกิดขึ้นที่เมือง
ประจันตคีรีเขตร มีคนเข้าด้วยประมาณ 300-400 คน มีเครื่องศาสตราวุธก็มาก สมเด็จพระ
ไปตั้งอยู่บนเขาให้ตั้งด่านขนอนเกิดการเอิกเกริกเป็นการใหญ่ พระยาพิพิธฤทธิเดชผู้สำเร็จ
ราชการเมืองตราดไปจับก็ได้สมัครพรรคพวกที่นับถือสมเด็จก็ส่งเข้ามากรุงเทพฯ
แต่สมเด็จครั้งนี้ไปได้เกรงว่าสมเด็จนั้นจะแปลงเพศเป็นเณรหลบหนีไปทางเมืองลาวแล้ว
จะล่อลวงราษฎรต่าง ๆ ต่อไป จึงเป็นพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้มีตราขึ้นไปให้เจ้าเมือง
อุปฮาด ท้าวเพี้ยสืบสวนดู ถ้าพบให้จับตัวส่งกรุงเทพฯ² ส่วนในแถบอัครป้อม สารวันนั้น
ผู้คนส่วนใหญ่เป็นชาวข่าเผ่าต่าง ๆ และอยู่ภายใต้การปกครองอย่างหลวม ๆ ของผู้ปกครอง
ลาวในจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ ชาวข่าเหล่านี้ต้องเสียภาษีเป็นทอง
และสิ่งของต่าง ๆ ให้กับทางกรุงเทพฯ โดยผ่านขุนนางลาวและมักถูกชนชาติอื่น ๆ จับมาขาย
เป็นทาส

ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสรุกเข้ามาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ทำให้
ฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และทางด้านฝั่งขวาแม่น้ำโขงนั้นไทยต้องถอนทหาร
ออก โดยต้องอยู่ห่างจากริมฝั่งแม่น้ำโขงไม่น้อยกว่า 25 กิโลเมตร ทำให้อำนาจของไทย
ในพื้นที่เหล่านี้ไม่มั่นคงนัก และในปี พ.ศ. 2408 สมัยปรกพาครอบครัวเมืองนางรอง เมือง
ประโคนชัย หนีมาตั้งอยู่ที่บ้านตะไค้ แขวงเมืองจันทบุรี ประมาณ 400 คน แต่สมัยปรกไปอยู่
บ้านปรี แขวงเมืองนครเสียมราฐ สมัยปรกยกตัวว่าเป็นกลาโหม อ้ายศุกโกกตั้งตัวเป็นองค์จัน
อ้ายปริก อ้ายแก้ว ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษอยู่เขายอดพิกาแขวงเมืองประโคนชัย เกลี่ยกล่อมราษฎร
เมืองประโคนชัย นางรอง สุรินทร์ สังขะ ได้กำลังประมาณ 300 คน ต่อมาได้รวมกำลัง
ผู้คนประมาณ 40 คน ตีปล้นเมืองประโคนชัยเก็บทรัพย์สิ่งของทอง เงิน ไปสิ้น หลวงปลัด
กรมการเกณฑ์คนจับ เกิดสู้รบกับผู้ร้ายหนีไปอยู่เขายอดพิกาไปล้อมจับ กล้วยไปตีแตกกระจัด
กระจายเข้าอยู่เสียมราฐและจะมาชักชวนราษฎรเสียมราฐ ฉะนั้นให้รักษาด่าน

ในปี พ.ศ. 2409 ออกญาอ้นชาติริย์ หลวงชิตสงคราม หลวงปลัดเสนาไป
ลาดตระเวนพบอ้ายสนองโส อ้ายอาจารย์ปริก อ้ายแประและพวกเพื่อน ได้ถามว่ามาแต่ไหน
ก็บอกว่ามาแต่บ้านหนองปรี แขวงเมืองนางรอง พวกเพื่อน 100 คนพักอยู่ ณ ป่า
ปราสาทบังกูย แขวงเมืองกพงขวย และว่าจะไปพักที่เขาสามยอด แล้วจะยกเข้าไปเมือง
นครเสียมราฐ ฉะนั้นพระยานุภาพไกรภพ กรมการเกณฑ์คนลาดตระเวนรักษาด่านเขตแดน
ต่อมาเกิดการสู้รบและหนีไปตอนกลางคืน จับได้ศิษย์คนหนึ่งมีปืนคาบศิลากระบอกหนึ่ง
ถูกปืนตาย 3 คน สอบถามศิษย์ได้ความว่าเป็นบ่าวขุนหารรณรงค์ อยู่บ้านพุทไทยสมัน

แขวงเมืองพระตะบอง อ้ายสนองโส อ้ายแประ อ้ายศุกโกก เดิมอยู่ ณ แขวงเมืองกพงสวาย อ้ายอาจารย์ปรักอยู่วัดหนองปรือ แขวงเมืองนางรอง พวกนี้เกลี้ยกล่อมราษฎรเมืองประโคนชัย เมืองบุรีรัมย์ เมืองนางรอง เมืองพุทไธสมัน เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ ได้คน ชาย หญิง ใหญ่น้อยประมาณ 200 คน ไปตั้งอยู่ ณ เขาขอดพิกา แขวงเมืองประโคนชัย ครั้นเดือน 6 ปีชวด อัฐศก อ้ายแประ อ้ายอาจารย์ปรัก อ้ายสนองโส อ้ายศุกโกก พาครอบครัวมาจากเขาขอดพิกา เดินลัดมาที่บ้านนุแวง แขวงเมืองสังขะ อ้ายแประ อ้ายอาจารย์ปรัก อ้ายสนองโส พาครอบครัวไปตั้งอยู่ที่บ้านระหารแขวงเมืองกำพงสวาย อ้ายแประตั้งตัวเป็นธรรมิกราช อ้ายสนองโสเป็นทหาร อ้ายอาจารย์ปรักเป็นผู้รู้เวทมนต์ มีคนถือธงเดินหน้า 3 คัน เข้าแห่มีปืน ธนู หอก ดาบ เครื่องศาสตราวุธครบมือจะให้ไปอยู่เป็นใหญ่ในพระนครวัดพระนครทม³ การเกิดกบฏผู้มีบุญหรือผู้วิเศษ เกิดขึ้นในหัวเมืองต่าง ๆ ของภาคอีสานในปลายปี พ.ศ. 2443 จนถึงราวเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2445

การเกิดกบฏผู้มีบุญถือเป็นการสำคัญของภาคอีสานเพราะเกิดขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกันหลายท้องที่ ทั้งในมณฑลอุดร มณฑลอีสาน และมณฑลนครราชสีมา ตลอดทั้งมีความเกี่ยวข้องกับฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงด้วย⁴ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ในเอกสารทางราชการ เรียกว่าคิบุญแต่ผู้นำเหล่านี้ได้อ้างตัวเป็นผู้วิเศษหรือผู้มีบุญ ในงานวิจัยนี้จึงใช้คำว่าผู้มีบุญเพื่อให้สอดคล้องกับความเชื่อของคนในท้องถิ่น คิบุญหรือผู้มีบุญเป็นความเชื่อของสังคมอีสานที่สืบกันมาแต่โบราณว่า เมื่อบ้านเมืองเกิดกบฏ จะมีคนมีบุญมาเกิด เป็นท้าวธรรมิกราช (หรือธรรมิกราช) เพื่อช่วยเหลือราษฎรให้พ้นจากอาเพศต่าง ๆ ท้าวธรรมิกราชนั้นเป็นผู้ทรงศีลมีอิทธิฤทธิ์ สามารถทำให้ราษฎรพ้นจากทุกข์ได้ ผู้มีบุญเกิดขึ้นในภาคอีสานเนื่อง ๆ ซึ่งชาวบ้านก็เข้าเป็นสาธุศิษย์จำนวนมาก แต่การเกิดผู้มีบุญขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 2443 – 2444 เป็นเหตุการณ์ใหญ่ถึงกับมีการต่อสู้กับเจ้าหน้าที่รัฐจนต้องใช้กำลังทหารปราบปรามจึงมีลักษณะเป็นการกบฏ⁵ ทางการใช้กำลังทหารในการปราบปราม เกิดการสูญเสียชีวิตและกระทบต่อชาวอีสานเป็นอย่างยิ่ง ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์เป็นความเชื่อที่อิงกับศาสนาพุทธ โดยเน้นถึงการมีชีวิตอยู่ การเกิดใหม่ในโลกหน้า คือโลกของพระศรีอารีย์ซึ่งเป็นโลกที่ดีกว่า จึงเป็นความเชื่อในระดับชาวบ้านสอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้าน ขณะที่แก่นแท้ของพุทธศาสนาเน้นในเรื่องของการไปสู่นิพพานคือการดับสูญไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ในสังคมไทยมีความเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าที่จะมาตรัสรู้เป็นองค์สุดท้ายเพื่อช่วยเหลือมนุษย์คือ พระศรีอริยเมตไตรยหรือพระศรีอารีย์ วรรณกรรมพุทธศาสนาที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่ความเชื่อนี้คือ มัลลยสูตรเฉพาะในสังคมอีสาน มีวรรณกรรม

เรื่องพระมาลัยสูตร แต่เป็นสำนวนภาษาอีสานหลายฉบับ เช่น มาลัยหมื่นมาลัยแสน มาลัยเลียบโลก มาลัยเทวบุตร วรรณกรรมเหล่านี้ถ่ายทอดสู่ชาวบ้านโดยพระสงฆ์ ซึ่งนำไปเทศน์ในเทศกาลงานบุญต่าง ๆ และตามประเพณีอีสาน คือ ฮีตสิบสองนั้นมีการทำบุญสำคัญในเดือน 3 คือบุญเวสหรือบุญพระเวส เป็นการทำบุญเพื่อฟังเทศน์มหาชาติ เป็นช่วงระยะเวลาหลังการเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว ถือเป็นการทำบุญเพื่อฉลองการเก็บเกี่ยว และในการฟังเทศน์มหาชาตินั้นมีความเชื่อว่าหากฟังครบทั้ง 13 กัณฑ์ให้จบในวันเดียวจะได้กุศลแรง⁶

นอกจากนี้แล้วยังมีพุทธทำนายสำนวนต่าง ๆ อันเป็นคำพยากรณ์กล่าวถึง การประดิษฐานพระพุทธศาสนา ความเสื่อมและการสิ้นสุดของพระพุทธศาสนา การเกิด กติยุค และการมาถึงของพระศรีอาริย์ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น บทเทศน์สังกาส เป็นการเทศน์ในบุญพระเวส วรรณกรรมเรื่องลีปสุญ และพุทธทำนายที่เป็นกลอนลำ ซึ่งหมอลำนำมาใช้ขับร้องในโอกาสงานบุญต่าง ๆ⁷

ดังนั้นความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์จึงมีอยู่มาแต่ดั้งเดิมแล้วในสังคมอีสานและเป็นที่ยอมรับทั่วไปของผู้คนในภูมิภาคนี้

สาเหตุการเกิดเหตุการณ์ผู้มีบุญ

การเกิดมีเหตุการณ์ที่มีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญนั้นเกิดขึ้นเนื่องจากหลายสาเหตุดังนี้

1. สาเหตุทางการเมือง

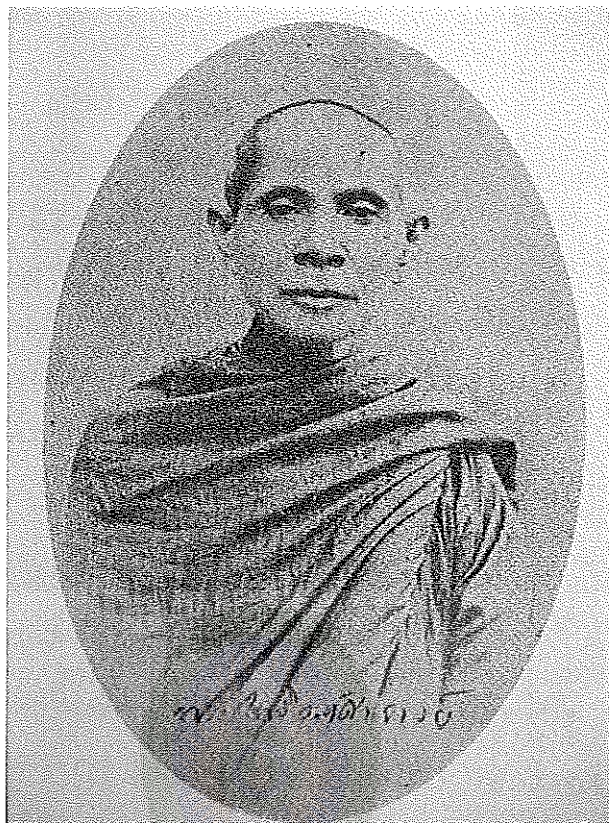
สภาพทางการเมืองภายนอกประเทศขณะนั้นอยู่ในสภาพที่ยุ่งเหยิงเพราะฝรั่งเศสกำลังแผ่อำนาจเข้ามาระหว่าง พ.ศ. 2436 – 2445 และหลังจากเหตุการณ์วิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ทำให้ไทยยอมยกดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส โดยตกลงเซ็นสัญญาสงบศึกระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 โดยข้อความตอนหนึ่งในสนธิสัญญาได้กำหนดไว้ว่า

..... ข้อ 3 รัฐบาลสยามจะไม่สร้างค่ายมั่นหรือสถานที่สำหรับการทหารในมณฑลพระตะบองและเสียมราฐ และฝั่งขวาแม่น้ำโขงภายในเขตที่อยู่ในรัศมี 25 กิโลเมตร

ข้อ 4 ภายในเขตที่ได้ระบุไว้ในข้อ 3 นั้น กำลั้งตำรวจจะมีไว้ได้ตามธรรมเนียมโดยใช้พนักงานในท้องถิ่นนั้น ๆ จะมีจำนวนได้เท่าที่จำเป็นกับจะไม่บำรุงกำลั้งพลถืออาวุธอย่างประจำที่หรือไม่ประจำไว้ ณ ที่นั้นเลย....⁸

ตามข้อความที่ระบุไว้ในสัญญาทำให้ฝ่ายไทยเสียเปรียบและเขตปลอดทหาร 25 กิโลเมตรนี้กลายเป็นบริเวณที่สร้างปัญหาให้ทั้งไทยและฝรั่งเศสมาก เพราะทำให้โจรผู้ร้ายหรือเมื่อเกิดเหตุการณ์ผู้มีบุญก็ได้หลบซ่อนตัวอยู่ในพื้นที่นี้ ทางราชการไม่สามารถส่งกองทหารเข้ามาปราบปรามได้ ยกเว้นต้องทำข้อตกลงกับฝรั่งเศส จะทำได้เพียงกองกำลั้งของกรมการพื้นเมืองปราบปรามกันเอง ดังที่ในปี พ.ศ. 2437 ได้มีการเปิดการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสถึงปัญหาของกำลั้งในเขต 25 กิโลเมตรจึงสรุปได้ว่า หมายถึงทหารที่มีอาวุธพร้อม อาจจะเป็นกองกำลั้งที่ส่งมาจากอุบล หรือกรุงเทพฯ หรือที่อื่น ๆ พวกนี้ไม่มีสิทธิเข้าไปตั้งฐานหรือทำการปราบปรามในเขต 25 กิโลเมตรได้ แต่ถ้าเป็นกองกำลั้งที่เป็นคนในเขต 25 กิโลเมตร อยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์ข้อห้ามดังกล่าว⁹ และต้องอยู่ห่างจากฝั่ง 25 กิโลเมตร แม้จะมีข้าราชการอยู่ในระยะ 25 กิโลเมตร แต่ก็ไม่มีสิทธิใด ๆ แม้แต่จะเก็บภาษีอากร ฉะนั้นเมื่อมีข่าวลือว่าผู้มีบุญจะมาแต่ทางตะวันออก เจ้าเก่าหมดอำนาจ บัดนี้ฝรั่งเข้าไปเต็มกรุงเทพฯ แล้ว กรุงจะเสียแก่ฝรั่งเศสแล้ว จึงทำให้ราษฎรพากันตื่นตกใจและเชื่อถือทำให้บุคคลบางกลุ่มฉวยโอกาสก่อการจลาจล เช่นเหตุการณ์ ท้าวติง ท้าวฮู ผู้มีบุญทางศรีสะเกษซึ่งตั้งขัดแย้งอยู่ไม่ยอมฟังการบังคับบัญชาจากเมืองขุขันธ์ และเหตุที่ลือว่าผู้มีบุญจะมาจากทางตะวันออกก็เพราะเหตุการณ์เหล่านี้ได้เกิดขึ้นจากทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก่อนโดยชาวข่า จากนั้นจึงได้ลุกลามเข้ามาในเขตไทย¹⁰

สำหรับภายในประเทศได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบบริหาร โดยในปี พ.ศ. 2435 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้ออกประกาศห้ามมิให้เจ้าหนู่เก็บเงินส่วยแก่ตัวไพร่โดยไม่มีกำหนดอัตราและไม่มีการประมาณ ไม่มีฎีกาใบเสร็จให้เป็นคู่มือแก่ผู้เสียเงินเหมือนดังแต่ก่อน ทำให้ผู้ปกครองท้องถิ่นทำการเก็บส่วยจากราษฎรตามใจชอบมิได้อีกต่อไป และจะต้องขอใช้ส่วยที่ยังค้างอยู่ให้เรียบร้อยด้วยจึงจะเก็บใหม่ได้เพื่อมิให้เกิดความสับสน ลักษณะเช่นนี้ทำให้ผู้ปกครองในท้องถิ่นรู้สึกถึงการถูกลดอำนาจและการสูญเสียผลประโยชน์ได้

ภาพที่ 5.1 พระญาณรักจิต เจ้าคณะมณฑลอิสานและผู้อำนวยการศึกษามณฑลอิสาน
ที่มา (เติม วิกาศย์พจนกิจ. 2513, หน้า 624)

นอกจากนี้ระบบการปกครองแบบใหม่ที่ดำเนินต่อมาหลังการปรับปรุงระบบบริหารราชการได้มีการตัดทอนส่วนลดจากการเก็บเงินค่าราชการ อันเป็นรายได้ของกรมการพื้นเมืองลงอีก บางคนที่ไม่เคยเสียก็ต้องเสีย ความไม่พอใจก็มีมากขึ้นเรื่อย ๆ ในปี พ.ศ. 2442 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงบัญญัติให้เก็บค่าราชการแก่ชายฉกรรจ์คนละ 4 บาทต่อปี ให้กรมการพื้นเมืองเก็บไว้ 62.5 สตางค์ที่เหลือให้ส่งลงมาให้พระคลังมหาสมบัติ นายหมวด นายกอง คือกรมการชั้นผู้น้อยจะได้ส่วนลด แต่เพียงคนละ 3.12 สตางค์เท่านั้น ฉะนั้นนายหมวด นายกองคงจะรู้สึกไม่พอใจในระบบการปกครองใหม่นี้ การที่บางคนตั้งตัวเป็นผู้มีบุญก็เป็นการแสดงออกถึงซึ่งความไม่พอใจดังกล่าว ดังที่พระองค์ได้รายงานว่ามีบุญบางคนเป็นขุนหมื่นพันทนาย หรือตามที่พระญาณรักจิต (จันทร์ สิริจันโท เจ้าคณะมณฑลอิสานและผู้อำนวยการศึกษา มณฑลอิสาน ในขณะนั้น) ได้กล่าวไว้ว่า ข้าราชการตามหัวเมืองพากันขัดสนลงมากแทบทุกเมือง เพราะ

ความได้แก่ความเสียส่วนไม่เสมอกัน อำนาจของข้าราชการตามหัวเมืองเรื่องไม่พอแก่ราชการ¹¹

ทำให้เห็นได้ว่าเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นอยู่ในสภาพที่ตกต่ำลงเนื่องจากถูกแทนที่โดยอำนาจจากส่วนกลาง ผู้ที่ต้องสูญเสียอำนาจจึงไม่พอใจ โดยเฉพาะเมื่อพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงให้ยกเลิกระบบการปกครองแบบดั้งเดิม คือ อาญาสี่ แล้วใช้วิธีตั้งตำแหน่งใหม่แทน คือตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง และกรมการเมืองผู้ที่ไม่ได้รับการแต่งตั้งก็แสดงความไม่พอใจ เช่นที่เมืองโขงเจียม ท้าวสนเจ้าเมือง ท้าวแสงอุปฮาด ท้าวเพชรและท้าวบุตรได้หนีไปตั้งตนเป็นผู้มีบุญอยู่บ้านนาพระบาง แขวงเมืองละครเพ็ง โดยอาศัยดินแดนในอารักขาฝรั่งเศสเป็นที่หลบภัยอันตราย หรือกรณีท้าวบุญจันทร์น้องชายพระยาจันทน์ ท้าวทันบุตรพระยาจันทน์ไม่ได้รับตำแหน่งทางการปกครองจึงได้หนีไปตั้งตัวเป็นหัวหน้าพวกฝิ่นบุญทางเมืองจันทน์¹² การปรับปรุงระบบบริหารราชการจึงมีผลทำให้รัฐบาลกลางเข้าไปทำลายฐานะของขุนนางท้องถิ่น การเก็บค่าราชการก็เป็นภาระของประชาชนเพิ่มขึ้น

2. สาเหตุทางเศรษฐกิจ

ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์นั้น ได้ประกาศห้ามมิให้เจ้าหมู่เก็บเงินช่วยเหลือราษฎรโดยไม่มีอัตรา ไม่มีฎีกาใบเสร็จให้แก่ผู้เสียดังเมื่อก่อนนี้ เพื่อมิให้มีปัญหาการเก็บซ้ำซ้อนอันจะทำให้ราษฎรเดือดร้อน ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ต่อมาก็ได้ออกประกาศเป็นกฎหมายให้เก็บเงินค่าราชการแก่ชายฉกรรจ์คนละ 3.50 บาท¹³ และต่อมาได้เก็บเพิ่มเป็นปีละ 4 บาท ตามพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ในการเก็บเงินนี้ได้แบ่งให้กำนันตามจำนวนชายฉกรรจ์คนละ 16 อัฐ (25 สตางค์) ค่าเขียนใบเสร็จคนละ 1 อัฐ (1.5 สตางค์) ต่อ 1 ฉบับ นอกนั้นให้ส่งเป็นเงินหลวง ส่วนกรมการเมืองผู้ใหญ่จะได้รับส่วนแบ่งเป็นปี คือ ผู้ว่าราชการเมืองได้ 8 อัฐ ปลัดเมืองได้ 4 อัฐ ยกกระบัตรได้ 3 อัฐ ผู้ช่วยราชการเมืองได้ 1 อัฐ และแบ่งให้กรมการเมืองรองๆ อีกคนละ 2 อัฐ ตามจำนวนชายฉกรรจ์¹⁴ การกำหนดเช่นนี้ทำให้รายได้ของผู้ปกครองท้องถิ่นโดยทั่วไปลดน้อยลง ทำให้กรมการเมืองบางคนอาจรู้สึกไม่พอใจในการปกครองของรัฐบาลได้ การที่กรมการเมืองบางคนที่ไม่ได้รับผลประโยชน์จากการเก็บส่วยราชการ ซึ่งตนเคยได้รับมาก่อนที่รัฐบาลจะเข้าไปจัดการ

ปกครองหัวเมืองในมณฑลอีสาน จึงคิดเอาใจออกห่างรัฐบาลแล้วไปตั้งตนเป็นหัวหน้าพวกผู้มีบุญ เช่น ท้าวบุญจันทร์ เมืองขุขันธ์ เป็นต้น พระองค์เองก็ยอมรับว่าพวกขุนหมื่นพันทนายเข้าร่วมในกลุ่มผู้มีบุญด้วย ส่วนใหญ่ด้านเศรษฐกิจของประชาชนนั้น ปรากฏว่าสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรขึ้นอยู่กับการทำงานทำไร่เป็นสำคัญ ภาคอีสานนี้ส่วนมากมักเกิดฝนแล้ง การทำมาหากินของราษฎรจึงค่อนข้างยากจนขัดสนโดยทั่วไป

พระอนุชารักขิตได้วิเคราะห์ว่า พวกจลาจลเกิดขึ้นในระหว่างปีศก 120 (2444) นั้น ตามความอนุমানแห่งอาคตมาภาพเข้าใจเป็นขึ้นเพราะความคับแค้นขัดสนนั่นเอง ราษฎรทำไร่นาสวนได้ผลมากไม่มีราคา ถ้าทำไม่ได้ต้องอด การค้าขายมีผลเฉพาะมีผลพอควร แต่สัตว์พาหนะ ในการค้าขายสัตว์พาหนะมีความลำบากหลายประการ

1. ผู้ซื้อ ผู้ขายก็อยากซื้ออยากขาย แต่พิมพ์อยู่ข้างติดขัดซื้อนี้ดูเหมือนบ่นกัน แทบทุกเมืองว่าพิมพ์ไม่มี ครั้นข้าง ม้า โกล กระบือพลัดหนีไป ถ้ามีผู้จับนำส่งศาลา ต้องรับเป็นของหลวง ถึงจะติดตามก็ไม่ได้โดยมาก

2. ครั้นซื้อขายกันในพื้นทีนั้นได้แล้ว นำไปขายเมืองอื่น ผู้ตรวจเดิมกับผู้ตรวจสอบอยู่ต่างเมือง ความเห็นไม่ตรงกัน เพราะสีด้า แดง เขียว เหลือง แต่ละอย่างมีมากชนิดนัก ข้างโน้นว่าสีนี้ ข้างนี้ว่าสีนี้ ต้องมีผู้ตรวจสอบอีก

3. เมื่อไปถึงที่ขาย บางคราวขายตีมีกำไร บางคราวขายขาดทุน บางคราวเสมอตัว บางคราวหนีหายผู้ร้ายลักหรือลี้มเสียด้วยโรคที่ยังจับหาย อีกอย่างหนึ่งตามหัวเมืองที่ห่างไกลจากข้าหลวงมักมีผู้โกงเรียกเก็บเงินล่วงหน้าราษฎรก่อน แต่ยังไม่จะมีให้¹⁵ และจะเห็นสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรได้ชัดเจนตามหลักฐานนี้ก็คือ ราษฎรไม่มีทางหาเงินในถิ่นฐานภูมิลำเนาของตนเพราะจ้างกันทำงานถูกเหลือเกิน เป็นต้นว่า ทำนาปีหนึ่งได้เพียง 5 บาทหรือ 6 บาทเท่านั้น¹⁶ สภาพเช่นนี้ทำให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ยากจนและระบบบริหารราชการใหม่นั้นก็ยังไม่มีประสิทธิภาพที่จะให้ความสุขและปลอดภัยอย่างแท้จริงกับราษฎรได้ ดังนั้นเมื่อถูกเจ้าหน้าที่เอาเปรียบ ขุนนางท้องถิ่นซึ่งเป็นขุนนางเก่าบางคนที่มีได้มีโอกาสได้รับราชการในระบบใหม่ ผู้ที่ต้องสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพราะไม่มีสิทธิเก็บภาษีอากรได้ตามใจชอบอีกต่อไป เนื่องจากรัฐบาลดำเนินการเองซึ่งรัฐบาลก็ตระหนักถึงปัญหาที่ดีจึงผ่อนคลาปัญหาด้วยการจัดส่วนแบ่งให้ แต่ถึงอย่างไรก็น้อยกว่าผลประโยชน์ที่เคยได้รับมาก่อน การทำการต่อต้านจึงอาจเป็นไปได้ที่บุคคลเหล่านั้นมีความหวังที่จะกลับไปสู่ระบบเดิมอีก ฉะนั้นเมื่อขุนนางในท้องถิ่นทำการชักชวนผู้คนแข็งขึ้น

อำนาจส่วนกลาง อ้างว่าตนเป็นผู้วิเศษจะมาช่วยแก้ไขความยากจนได้ ราษฎรจึงเกิดความหวัง

3. สาเหตุทางด้านสังคม

เนื่องจากราษฎรยังมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ ยึดมั่นในประเพณีดั้งเดิม และโดยทั่วไปมีความเชื่อถือในโชคกลางในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนี้ราษฎรยังมีความเชื่อในโลกพระศรีอารีย์ มาจากแนวความคิดในพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ราษฎรยอมรับอำนาจวิเศษต่าง ๆ รวมทั้งความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ การอยู่ยงคงกระพัน การทรงเจ้าเข้าผีเป็นความเชื่อที่มีอยู่มากจนกระทั่งพระญาณรักจิตได้กล่าวไว้ว่า “...การศึกษาเล่าเรียนก็มีความเสื่อมทรามลงทุกตำบล การพระศาสนาก็เสื่อม การทำบุญให้ทานธรรมฟังธรรมคำสั่งสอนมีน้อยตำบล”¹⁷ จากการศึกษาที่ราษฎรมีความเชื่อเช่นนี้เมื่อต้องประสบกับภาวะความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและความสิ้นหวังทางเศรษฐกิจ จึงทำให้เขายอมรับคำชักจูงของผู้มีบุญโดยหวังว่าจะเป็นวิธีที่จะช่วยให้ตนพ้นจากความทุกข์ยากลำบากไปได้ และเมื่อมาพิจารณาด้านการศึกษาของราษฎรจะพบว่าราษฎรส่วนมากไม่ได้ศึกษาเล่าเรียน ผู้ที่มีโอกาสศึกษาก็ต้องเป็นชายหรือภิกษุ สามเณร วิชาที่เรียนมีภาษาไทย ภาษาลาว และอายุผู้ศึกษาจะอยู่ระหว่าง 10–16 ปี¹⁸ ดังนั้นเมื่อเกิดกบฏผู้มีบุญขึ้นราษฎรจึงถูกชักจูงได้ง่าย ดังที่ข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการมณฑลอีสานได้รายงานไว้ว่า “เพราะราษฎรในพื้นที่บ้านเมืองยังประกอบด้วยความโง่เขลาปราศจากความดำริตรอง ไม่ใคร่ได้ยินได้ฟังสรรพสำเนียงและศิลปวิทยาการใด ซึ่งเป็นที่บำรุงความฉลาดความรู้ของราษฎร”¹⁹

ด้วยเหตุนี้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระยะแรก ๆ ทางราชการจึงคิดว่าเป็นเรื่องราวของพวกคนป่า

ฉะนั้น สาเหตุสำคัญที่ทำให้เหตุเกิดกบฏผู้มีบุญขึ้นนี้เป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองทั้งของไทยและฝรั่งเศส ผลการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ทำให้รูปแบบทางเศรษฐกิจ โครงสร้างต่าง ๆ เปลี่ยนไปจากเดิม ความสูญเสียทางเศรษฐกิจของผู้ปกครองท้องถิ่น การไม่มีตำแหน่ง อำนาจ และอิทธิพลทางการเมืองในระบบใหม่ทำให้เกิดความไม่พอใจขึ้นได้ แม้รัฐบาลมีความจำเป็นต้องการกำลังคนสำหรับทำงานตามนโยบายปรับปรุงประเทศ แต่ก็ไม่ได้แต่งตั้งเจ้าท้องถิ่นกรมการเมืองเดิมทุกคน ความเดือดร้อนของราษฎร ความขัดสนทางเศรษฐกิจจากภัยธรรมชาติ ความไม่พอใจและเห็นว่าระบบการปกครองและเศรษฐกิจใหม่ที่นำมาใช้เอาเปรียบตน การลดหย่อนอำนาจของไทยบริเวณ

ลุ่มแม่น้ำโขงอยู่ห่างไกลจากเจ้าหน้าที่รัฐบาลไทย จึงเป็นปัจจัยทำให้เกิดปฏิกิริยาอันเป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐบาล เมื่อผสมกับพื้นฐานความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงทำให้เชื่อในคำชักจูงของผู้มีบุญโดยมีความหวังว่าจะทำให้ชีวิตคนดีขึ้น

พฤติกรรมของการต้านอำนาจรัฐ

ในอดีตทศวรรษผู้มีบุญเคยเกิดขึ้นมาแล้วครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2235 ในสมัยของพระเพทราชา หัวหน้ากบฏชื้อบุญกว้าง สามารถเข้ายึดเมืองนครราชสีมาได้ ต่อมาได้ยกกำลังมายังเมืองลพบุรี เข้ายึดบ้านเมืองใกล้เคียง เช่น เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล ให้เข้าเป็นสมัครพรรคพวกด้วย ความทราบถึงสมเด็จพระเพทราชาจึงทรงโปรดให้เกณฑ์ทัพหลวงไพร่พล 5,000 ให้พระยาสุรเสนาเป็นแม่ทัพมาปราบถึงจับตัวได้ เหตุการณ์นี้ได้บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า กบฏชื้อบุญกว้างมีสมัครพรรคพวกเพียง 28 คน เข้าเมืองนครราชสีมาและกรมการเมืองก็ไม่อาจจะต่อสู้ กลับยอมอ่อนน้อมให้ผู้มีบุญ ได้จัดกำลังทัพเมืองนครราชสีมาได้ 4,000 คน ช้าง 84 ม้า 100 เพื่อเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา แต่ถูกล้อมจับตัวได้และโปรดให้ลงอาญาถึงแก่ชีวิตทุกคน²⁰

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) ได้เกิดผู้มีบุญขึ้นอีกทั่วภาคอีสาน ที่จริงคำเล่าลือต่าง ๆ เกี่ยวกับผู้มีบุญเริ่มมีมาแต่ พ.ศ. 2439 แล้ว²¹ แต่ยังไม่แน่ใจว่าจะเป็นปัญหาหรือไม่ คิดว่าเป็นเรื่องของคนบ้าหรือหาอุบายหลอกลวงคนอื่นหากิน แต่ในระหว่างที่รัฐบาลรอดูนี้เองก็ปรากฏว่า ผู้มีบุญได้เกลี้ยกล่อมราษฎรเป็นพวกได้มากขึ้น ฉะนั้นเรื่องของผู้มีบุญจึงมิใช่เรื่องที่เกิดอย่างฉับพลันโดยไม่มีเหตุผลหรือเค้ามูลมาก่อนแต่อย่างใด เมื่อรัฐบาลทำการปราบในระยะแรกก็ปราบด้วยกำลังเพียงเล็กน้อย ทำให้ไม่ประสบความสำเร็จ และผู้มีบุญก็ยังมีโอกาสหาพรรคพวกได้มากขึ้น ทำให้คำพยากรณ์ที่ผู้มีบุญกล่าวไว้ว่า “เจ้าเก่าหมดอำนาจ ศาสนาก็สิ้นแล้ว” สมจริงขึ้นมา จึงมีผู้คนเข้าร่วมด้วยมากมายและเป็นกบฏอย่างแท้จริง เมื่อเข้าโจมตีเมืองเขมราฐทำให้รัฐบาลต้องใช้กำลังทหารทั้งจากกรุงเทพฯ และนครราชสีมาเป็นจำนวนมากปราบปรามจึงได้สงบไป

ภายหลังเมื่อกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ปราบปรามพวกผู้มีบุญเรียบร้อยแล้ว ได้ทำการสอบสวนพวกที่จับมาได้ ได้ความว่าพยายามทำมานานแล้ว เดิมมาเป็นหมอลำเที่ยวจำคำผญา (สุภาษิตคำกลอน) มีใจความว่า จะมีผู้มีบุญมาจากทางตะวันออกและหมอลำ

นั่นก็คือซุบซิบไปต่าง ๆ นานาว่า “บัดนี้ฝรั่งเศสเข้าเต็มกรุงเทพฯ แล้ว กรุงจะเสียแก่ฝรั่งเศส”²² หมอลำคือนักขับลำนำเพลงพื้นเมืองทางภาคอีสาน มีแคนและพิณเป็นเครื่องดนตรีประกอบ หมอลำเหล่านี้เริ่มต้นมาจากทางตะวันออกตั้งแต่เมืองศรีทันดรมานครจำปาศักดิ์ พิบูลเดชอุดม ขุขันธุ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ เขมราฐ อำนาจเจริญ เกษมสีมา อุบล กันทรวิไชย หนองเลา วาปีปทุม หนองซำ พยัคฆ์ กาฬสินธุ์ และเสถภูมิ²³ พวกหมอลำได้กระจายไปตามที่ต่าง ๆ ทั่วมณฑลอีสาน ข้อความเป็นการสรรเสริญผู้มีบุญว่าจะมาจากทิศตะวันออก ซึ่งหมายถึงองค์แก้วผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง สำหรับองค์แก้วซึ่งเชื่อว่าเป็นผู้นำของกบฏขบวนการผู้มีบุญนั้นเป็นราชบุตรเมืองสรวัน มีบรรดาศักดิ์เป็นพระภักดีอาษา เป็นน้องพระเอกราชา ผู้ว่าราชการเมืองสรวัน พระภักดีอาษาไม่พอใจฝรั่งเศสจึงออกไปอยู่นอกเมืองสรวัน เทียวเกลี้ยกล่อมพวกข้าเป็นพวกตั้งตั้งแต่ พ.ศ. 2436 พระภักดีอาษาเป็นบุคคลที่ฉลาดมากจึงมีผู้คนนับถือและข่าวได้แพร่มาฝั่งขวาแม่น้ำโขง ผู้ที่ไม่พอใจรัฐบาลไทยได้หนีไปเรียนวิธีการต่าง ๆ แล้วนำมาแพร่หลายในมณฑลอีสาน²⁴

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2445 เรื่องคอมมิแซฝรั่งเศสที่บ้านม่วงมีโทรเลขมาว่า ฝรั่งเศสได้รบกับพวกข้า บัดนี้อายองค์แก้วหนีข้ามมาอยู่ในที่แผ่นดินสยามว่าจะให้ฝรั่งเศสทำอะไร ขอให้ปลุกยกกับไวยสกงซูล กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้ตอบไปว่าได้ให้สืบสวนอยู่แล้ว แลขอให้เจ้าพนักงานฝรั่งเศสสืบจับตัวอายองค์มัน อายองค์ที ซึ่งหลบหนีไปในฝั่งซ้ายด้วย เธอได้ตอบไปว่าอายองค์แก้วเป็นคนสำคัญมากต้องจับตัวให้จงได้ถึงต้องเสียดินบนก็ควร การที่จับจะต้องใช้ทหารในที 25 กิโลเมตร ก็ขอให้พูดกับไวยสกงซูลแล้วส่งทหารเข้าไปจับทีเดียว²⁵

สำหรับเรื่องราวขององค์แก้ว องค์มันนี้พระยาศิววงศ์ประวัติผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหาร ได้กราบทูลพระวงษ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร ความว่า “องค์แก้ว องค์มันคุมพลทหารมาที่บ้านใดเมืองใด กรมการแลราษฎรฝั่งซ้ายพากันเชื่อถืออ้ออิงเข้ากับองค์แก้วเป็นหลายบ้านหลายตำบล เช่น เมืองลำเนา เป็นต้น”²⁶ และได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับหัวเมืองทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง โดยพระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร ได้ทูลพระวงษ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรว่า พระศรีวรราชบ้านธาตุพนม ได้รับหนังสือองค์แก้วเมื่อวันที่ 22 เมษายน 2445 ใจความว่า “...แต่ลาวกว ลาวเวียง ลาวพวนนั้นอย่าได้ร้อนประการใดเลย ให้พากันทำบุญให้ทานไปตามเดิม จะรบกับแต่พวกฝรั่ง...”²⁷ ต่อมาเมื่อ

องค์แก้วได้พำนักผู้คนเข้าโจมตีเมืองสุวรรณเขต ทำให้ไทยต้องติดตามสถานการณ์ดังที่ พระวงษ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร กราบพลุ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สำเนาที่ 2202 ลงวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2445 ความว่า

ได้รับโบบอกพระจันท์เทพสุริยวงษา ผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหาร ลงวันที่ 20 และ 21 เมษายน พ.ศ. 2445 ว่าเมื่อวันที่ 20 เมษายน ราษฎรเมืองสุวรรณเขตแตกตื่นข้ามมาเมือง มุกดาหารหลายคน ผู้ว่าราชการให้กรมการไปสืบดูตามราษฎรที่แตกตื่นมาได้ความจาก นายแล่มว่า เมื่อวันที่ 16 เมษายน นายแล่มได้จัดโคเทียมออกจากเมืองสุวรรณเขตไปบรรทุก ลินค้า เมื่อไปถึงเมืองลำเนา แขวงเมืองสุวรรณเขต เห็นองค์แก้ว องค์มัน พระภิกษุ 1 รูป สามเณร 2 รูป กับคนที่คิดตัวองค์แก้ว องค์มันมาประมาณ 18-19 คน พักอยู่ที่ศาลากลาง เมืองลำเนา พวกองค์แก้ว องค์มัน พร้อมกันเข้าแหกเอานักโทษในตะรางเมืองลำเนาไปได้ 1 คน เข้าเมืองกรมการแลราษฎรพากันนิยมนับถือองค์แก้ว องค์มัน เข้าด้วยองค์แก้ว องค์มัน ประมาณ 2,000-3,000 คน และคนเหล่านี้มีอาวุธปืนอยู่ประมาณ 200-300 กระบอก ครั้นวันที่ 19 เมษายน 2445 คอมมิชเชอร์เมืองสุวรรณเขตแต่งทหารไปปรับนักโทษที่เมือง ลำเนาจะมาไว้ที่เมืองสุวรรณเขต พวกองค์แก้ว องค์มัน ก็สกัดจับเอาทหารนั้นไปได้ 3 คน กับตาแสงบ้านสอขวาง 1 คน รวม 4 คน และพวกองค์แก้ว องค์มันว่าจะยกเข้าตีเมือง สุวรรณเขตในวันที่ 21 เมษายน 2445

ต่อมาในวันที่ 21 เมษายน ผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหารได้ยื่นเสียงป็นดั่งขึ้นที่เมือง สุวรรณเขตหลายนัด ราษฎรเมืองสุวรรณเขตพากันอพยพครอบครัวหนีข้ามฟากมาเมือง มุกดาหาร ประมาณ 10 ครั้ง ได้ความว่าองค์แก้ว องค์มันคุมพวกเข้าตีเมืองสุวรรณเขตแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหารได้รวบรวมราษฎรแลกรมการไว้ไม่ให้แตกตื่น ซึ่งพระวงษ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนาได้มีคำสั่งให้ระวังตระเตรียมกำลังศาสตราวุธไว้ ถ้าองค์แก้ว องค์มัน จะข้ามมารุกรานก็ให้ต่อสู้ปราบปรามโดยแข็งแรงและอย่าให้กำลังของเราข้ามไปฝั่งซ้าย เปนอันตราย²⁸ ต่อมาพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรพรพิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ได้มี โทเลขมาจากอุบลราชธานี ลงวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2445 ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ความว่า ได้รับหนังสือ พระประจันจัตวงศ์ อำเภอลาดบัวหลวงมณฑลแฉ่งว่าเมื่อวันที่ 21 เมษายน พวกผู้มีบุญประมาณ สองหมื่นปล้นสุวรรณเขต ฝรั่งเสสยิงตาย 290 คน จับได้ 50 คน แล้วองค์จักรวานระตุ พวกหมื่นหนึ่งแตกหนีไปตั้งอยู่หนองหลวงริมสองคอนคองคอง จับผู้ว่าราชการกับเมืองจัน

สองคอนดอนดงไปไว้ องค์เสรีตั้งอยู่บ้านระหาน้ำ องค์คำเพ็ญสามร้อยตั้งอยู่บ้านนากะลา องค์ทองพวกสามร้อยตั้งอยู่บ้านหนองกระด้น แล้วกอมมิแซได้ยกกองทัพมาถึงบ้านซอด และว่าพวกผีบุญจะยกมาทำบุญที่ดอนนากกลางโขง และมาขอปิ่นตามบ้านเรือนหิน บ้านระหาน้ำ บ้านนากะลา บ้านนาพอง บ้านละ 5 กระบอ 10 กระบอ และพวกผีบุญ ได้รับกับทหารฝรั่งเศสห้าคน สิบคนที่สองคอนดอนดง เมื่อวันที่ 6 เดือนนี้ ยังไม่ทราบว่าจะทางใดแน่หนา²⁹

นอกจากนี้พระวิชิตพลหารได้รายงานมายังหลวงพิไชยสิทธิธรรมข้าหลวง พระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร ลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2445 ว่าได้ถามจากขุนผลาญ ข้าหลวงเมืองนครพนม ซึ่งได้จากนายเต็มคนเมืองนครราชสีมาที่เอาสินค้ำไปจำหน่ายไปสืบซื้อราชการเมืองสุวรรณเขต เมื่อองค์แก้วรบกับกอมมิแซแล้ว ได้เดินทางไปป่า 4 โมง เป็นเวลาเขาชนศพพวกองค์แก้วที่ถูกปืนตายไปตั้ง ที่ถูกปืนฝรั่งเศสเจ็บแล้วหนีไปซ่อนในป่าดง ฝรั่งเศสได้ก็เอามาฆ่าเสียทั้งสิ้น เมื่อองค์แก้วเข้ามานั้นประมาณ 600 เศษ แต่พวกฝรั่งเศสมีทหาร 3 โหลเท่านั้น พวกทหารฝรั่งเศสยิงปืนไปครั้งไรพวกองค์แก้วก็ร้องสาธุ ๆ ทุกครั้ง ถูกปืนถูกพวกองค์แก้วครั้งละ 20 คน 30 คน รบกันอยู่ 4 ชั่วโมง พวกองค์แก้วตายมากเลยแตกหนีไป พวกองค์แก้วยังถูกทหารฝรั่งเศสตายแต่คนเดียวเท่านั้น³⁰

ในการปราบปรามนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2445 ว่าเรื่ององค์แก้วเข้าตีปล้นเมืองสุวรรณเขตและฝรั่งเศสจะขอกุมทหารญวน 400 คน เข้ามาช่วยปราบปราม ให้พระยาสุริยเดชมีอำนาจเต็มที่ในการปราบปราม โดยนำกำลังไปจากเมืองอุบลให้เดินทางไปทางเมืองมุกดาหาร และให้ระวางการที่ฝรั่งเศสจะส่งทหารเข้ามาในพื้นที่ 25 กิโลเมตร³¹ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้มีโทรเลขไปยังกรมขุนสุรรพสิทธิว่า อ้ายองค์แก้ว ถ้าฝรั่งเศสปราบปรามไม่ทันก็ควรจะยกเข้ามาตีเมืองมุกดาหาร ซึ่งกำลังมณฑลอุดรไม่พอ ให้จัดพระยาสุริยเดชและส่งกำลังไปจากเมืองอุบลให้พระยาสุริยเดชมีอำนาจเต็มที่ที่จะปราบปรามพวกอ้ายองค์แก้วในมณฑลอุดร กับให้ระวางในการที่ฝรั่งเศสจะส่งทหารเข้ามา 25 กิโลเมตร ให้พระองค์เจ้าวัฒนาอุดหนุนพระยาสุริยเดชที่ได้คุมกำลังขึ้นไปทางเมืองมุกดาหาร³²

การเกิดผู้บุญในเมืองต่าง ๆ ของภาคอีสานได้มีการเผยแพร่แนวความคิดของ ขบวนการ โดยใช้หมอลำซึ่งเป็นการเล่นพื้นเมืองนี้ นับเป็นความฉลาดอย่างยิ่งเพราะราษฎรสามารถเข้าใจและรับได้อย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดความเชื่อถือเลื่อมใสขึ้นได้ เมื่อราษฎรเชื่อถือ

เป็นจำนวนมากแล้ว หมอลำเหล่านี้ก็ตั้งตนเป็นองค์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นบุคคลหลายพวกและจากที่ต่าง ๆ เช่น กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงได้รับใบบอกจากนายอำเภอโขงเจียมว่า “อ้ายมัน บ้านกะจิ้น แขวงอำเภอโขงเจียม ขึ้นเมืองเขมรฐตั้งตัวเป็นผู้วิเศษไปเที่ยวจำศีลภาวนาอยู่ตามถ้ำแลภูเขา แล้วทำน้ำมันต์หลอกลวงราษฎรว่าเป็นผู้วิเศษ”³³ ซึ่งเกี่ยวกับตัวผู้มีบุญนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า “มีข่าวจากพวกจีนได้จากพวกแก้วว่า กองผีบุญกบฏนั้นหลายพวกเป็นคนหมมมยหลายคน หนึ่งในพวกกองผีบุญเกษมราชฐนั้นเป็นแก้วบ้าง กูลาบ้าง ข่าหรือเขมรบ้าง ลาวเป็นพื้น ตัวผีบุญนั้นคนขงเจียมหลายคน”³⁴

การแต่งกายของผู้มีบุญจะผิดจากคนอื่น ๆ คือ โดยทั่วไปนุ่งขาวห่มขาว แต่ลักษณะการนุ่งห่มจะครองอย่างพระและมีเทียนจีตั้งเป็นของสำหรับไหว้ครูอาจารย์ นับว่าบุคคลเหล่านี้ฉลาดที่รู้ถึงพื้นฐานความเชื่อของประชาชนทางพุทธศาสนา จึงทำสิ่งต่าง ๆ ตามความเชื่อของประชาชน ทำให้ประชาชนเชื่อถือและยอมรับได้ นอกจากนี้ยังตั้งตนเป็นองค์ต่าง ๆ ประกาศตนเป็นธรรมิกราช (ผู้ยังธรรมแก่สังคม) อันสอดคล้องกับทางพุทธศาสนาของประชาชน มีลักษณะให้เป็นที่ยอมรับของประชาชนและทำให้ฐานะผู้นำของตนมีความชอบธรรม หรือแม้กระทั่งนำเอาแนวความคิดทางการเมืองมาสร้างความชอบธรรมให้แก่ตน เช่น องค์มันได้ตั้งตัวเป็นเจ้าปราสาททองซึ่งมีชื่อเช่นเดียวกับพระเจ้าปราสาททองแห่งกรุงศรีอยุธยา และแผนการของขบวนการผู้มีบุญนี้เป็นแผนการทางการเมืองและใหญ่ถึงกับจะตีเอาเมืองต่าง ๆ เป็นของตน ดังเช่นองค์มันอยู่ที่สุวรรณเขต ตั้งตัวเป็นเจ้าปราสาททองหรือพญาธรรมิกราชผู้มีบุญ จุดิจากสวรรค์เพื่อลงมาโปรดมนุษย์ ต่อมาได้คบคิดกับแพทย์ประจำตำบลเมืองตระการพิซผล ชื่อหลวงวิชาหรือเรียกกันว่าองค์ฟ้าเลื่อน ทำการรวบรวมพรรคพวกได้ประมาณ 200 คน คิดจะตีเอาเมืองอุบลราชธานีและเตรียมปลดกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข่าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน นอกจากนี้ยังมีแผนการว่าจะตีเมืองทั้งฝั่งขวาและฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงแล้วจะให้องหาสาทรทอง (อ้ายมัน) นั่งเวียงจันทน์³⁵

เกี่ยวกับเรื่องแผนการของขบวนการผู้มีบุญนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า ไม่ใช่เรื่องของคนบ้าธรรมดาเท่านั้น แต่น่าจะมีแผนการถึงแยกดินแดนแถบนี้ออกเป็นอิสระเพื่อหวนกลับไปสู่ระบบเก่าอีกครั้งหนึ่ง

พฤติกรรมของขบวนการผู้มีบุญ

ในระยะแรกได้ทำการโฆษณาชวนเชื่อให้ประชาชนเป็นพวกด้วยประมาณปีเศษ โดยรัฐบาลมิได้ต่อต้าน อาจจะเป็นเพราะเห็นว่ายังไม่มีปัญหาอะไร ความไม่แน่ใจในพฤติกรรมที่เกิดขึ้น รวมทั้งพื้นที่ที่กระทำเป็นทำเลที่ใกล้ดง ใกล้เขา ในที่ห่างผู้คนทีคนจะไปยาก ต่อมาได้ออกแถลงเป็นคำพยากรณ์ว่า ในราวเดือน 6 ปีฉลู ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) จะเกิดเภทภัยครั้งยิ่งใหญ่ หินแ่ (หินลูกรัง) ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในภาคอีสานจะกลายเป็นเงิน เป็นทอง ฟักเขียว ฟักทอง จะกลายเป็นช้าง เป็นม้า ควายทุยเผือกและหมูจะกลายเป็นยักษ์ กินคน ต่อจากนี้ท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญจะมาปรากฏตัวเป็นใหญ่ในโลก ใครอยากพ้นเหตุร้าย จะต้องคัดลอกแถลงเก็บไว้บอกคนอื่นรู้กันต่อ ๆ ไป ใครกลัวตายให้รีบฆ่าควายทุยเผือก และหมูเสียก่อนที่จะกลายเป็นยักษ์ในเดือน 6 ใครเป็นสาวโสดให้รีบแต่งงาน มิฉะนั้นจะถูกยักษ์จับกิน ฯลฯ

แถลงเป็นคำพยากรณ์มีอยู่หลายฉบับ ล้วนแต่อ้างเอาสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์และศาสนาเข้ามาเพื่อเป็นข้อทำให้ประชาชนเลื่อมใส เท่าที่ปรากฏมีดังนี้

หนังสือพระยาอินทร์ เป็นหนังสือที่กล่าวถึงพุทธตำนานดักเตือนให้ประชาชนรีบทำบุญ รักษาศีล เมตตา ภาวนา ให้ความเคารพยำเกรงแก่ผู้เฒ่าผู้แก่กว่าตน ให้ตัดหนังสือนี้ไว้ในเรือนในบ้าน ให้เล่าแก่กันสืบ ๆ ไปเทอญ ผู้มีบุญได้อ้างพระอินทร์เป็นข้ออ้างให้ราษฎรทำบุญ รักษาศีลตั้งอยู่ในความสงบเพื่อรอผู้มีบุญองค์ใหม่

หนังสือท้าวพระยาธรรมิกราช กล่าวถึงผู้มีบุญทางเมืองเสลภูมิว่า พระยาธรรมิกราช พระเกตสัตตวิหารเจ้าฟ้า (พี่ชายของพระยาธรรมิกราช สถาปนาตนเองเป็นเจ้าฟ้า ในหนังสือนี้เล่าว่าทั้ง 2 พี่น้องมีกาย 3 สี เปลี่ยนสีไปตามเวลา คือเข้ามีสีเหลือง เทียงสีแดง แดง (เข็น) สีลิว (เขียว) อ้างถึงหนังสือองค์แก้วออกป่าวประกาศแก่ราษฎรว่าจะเกิดอันตรายพลัดพรากจากกันจะเกิดศึกไฟไหม้เขื่อน (เรือน) มากแห่งประเทศ ...ไฟได้เขียนหนังสือนี้ให้บอกกัน ไปทุกบ้านทุกคน...³⁶

หนังสือพื้นเมืองกรุง ได้กล่าวสรรเสริญผู้มีบุญว่า “แต่ก่อนท่านได้เสวยราชในเมืองหนองโสน แล้วได้เสวยในเมืองลานช้าง... ในปีกุนจักได้เห็นเจ้าธรรมิกราช”³⁷ หนังสือเล่มนี้จะเขียนถึงพระยาธรรมิกราชทั้งหมด เพื่อให้ประชาชนนิยม ที่น่าสังเกตก็คือหนังสือของพวกผู้มีบุญจะเขียนโดยอ้างคาถาเป็นภาษาบาลี และมีคำแปลด้วยเหมือนเทศมहाชาติ มีผลทำให้ประชาชนรู้สึกว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และจะพบว่าพวกที่ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญนั้นมักเป็น

ผู้มีความรู้ในภาษาบาลีดี อาจเพราะเคยบวชมาก่อนหรือแม้กระทั่งภิกษุบางรูปก็ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญเช่นกัน จึงทำให้ประชาชนไว้วางใจและศรัทธาได้ง่าย เพราะมาในรูปแบบที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาซึ่งคนนับถืออยู่แล้ว และมักจะอ้างถึงอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์ของตน เพื่อให้ประชาชนเกรงกลัวจนประชาชนเชื่อว่าเป็นผู้วิเศษ การกระทำนี้ก็สอดคล้องกับความเชื่อของประชาชนในท้องถิ่นที่เชื่อในอภินิหารและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ อยู่แล้ว หนังสือของขบวนการผู้ที่มีบุญที่บอกกล่าวสืบทอดกันมานี้ถือว่าเป็นหนังสือที่เทพดาทิ้งลงมา ซึ่งราษฎรพากันคัดลอกไว้แทบทุกเรือน³⁸ นอกจากนี้ยังเล่าลือในคำพยากรณ์กันทั่วไปอีกด้วย

เกี่ยวกับเรื่องความเชื่อนี้ปรากฏว่าราษฎรเชื่อกันมากและเป็นที่น่าเลื่อมใสกันทั่วไป จะเห็นได้จากคำกราบทูลของพระองค์เจ้าวิวัฒนาที่กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยดังนี้ “ด้วยในเวลานี้ราษฎรทุกหัวเมืองในมณฑลอุดรพากันแตกตื่นลือว่ามีผู้มีบุญอยู่ที่เขตรแขวงเมืองร้อยเอ็ด มณฑลอิสาน ถ้าผู้ใดไปหาผู้มีบุญก็ให้หินแร่คนละ 4 กองและให้คาถาด้วย แล้วเอาหินแร่นั้นใส่หม้อผ้าขาวผูกปากบูชาไว้ เสกคาถานั้นไปถึงเดือน 4 ขึ้น 15 ค่ำศกนี้ แร่นั้นก็จะเป็ทองคำ เป็นเงินขึ้นเต็มหม้อ ราษฎรทั้งหญิง ชายพากันเชื่อถือต่างแตกตื่นไปหาผู้มีบุญ...

...วันหนึ่งราษฎรพากันไปขุดแร่ไม่ต่ำกว่า 300-400 จากตัวเลขในคำกราบทูลนี้พอจะเป็นแนวทางบอกให้เราทราบว่ คำเล่าลือเกี่ยวกับคำพยากรณ์ของผู้มีบุญนั้นมีอิทธิพลต่อความคิดของราษฎรเพียงใด ถึงแม้คำเล่าลือนี้ดูจะไร้เหตุผลในปัจจุบัน แต่สำหรับในสมัยนั้นความเชื่อเช่นนี้เป็นสิ่งที่เป็นไปได้และโดยเฉพาะเป็นความหวังของคนยากจนที่หวังว่าสภาพของตนจะดีขึ้น เป็นลักษณะการลงทุนแต่น้อยและหวังผลกำไรมาก³⁹ เกี่ยวกับบุคคลที่ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญนี้ปรากฏว่าผู้มีบุญที่เป็นชาวล่วงรู้ถึงรัฐบาล คือผู้มีบุญที่อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย ต่อจากนั้นก็เพิ่มขึ้นอีกประมาณ 100 คน ท่วมณฑลอิสานและมณฑลอุดร แต่ที่สำคัญคือองค์มัน (มาน) ได้ตั้งตนเป็นองค์ปราสาททอง (องค์หาสาทรทอง) และสั่งสมผู้คนทำการกบฏในราวเดือนมีนาคม พ.ศ. 2445 ความเป็นมาขององค์มันไม่เป็นที่ทราบแน่ชัดนัก ทราบแต่ว่ามีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงแต่ก็ไม่ทราบว่าสังกัดอยู่บ้านเมืองใดใน พ.ศ. 2444 องค์มันได้มาอยู่ที่สวรรคต ตั้งตัวเป็นเจ้าของปราสาททองหรือพญาธรรมิกราชผู้มีบุญ จุตจากสวรรคตเพื่อลงมาโปรดมนุษย์ ต่อมาได้คบคิดกับแพทย์ประจำตำบลเมืองตระการพิชัยผลชื่อหลวงวิชา หรือเรียกกันว่าองค์ฟ้าเลื่อน ได้ทำการหาสมัครพรรคพวกเพื่อโจมตีสวรรคตและจะปลดกรมขุนสรรพลีทธิประสงค์ด้วย ในระหว่างเข้าไปเกลี้ยกล่อมผู้คนที่เขมรราช ผู้รักษาเมืองได้ขัดขวางและห้ามมิให้เชื่อฟัง ทำให้โกรธแค้นจึงเข้าปล้นและเผาเมือง

และจับตัวพระเขมรราชูเคษประชาธิษั ข้าหลวงมาเป็นตัวเช็ดไว้เกลี้ยกล่อมผู้คน สำหรับองค์มันนี่เป็นคนขององค์แก้ว

อ้ายบุญจัน เป็นน้องชายพระยาขุนันธ์ภักดีศรีนครลำดวน เมื่อพระยาขุนันธ์ถึงแก่กรรม ท้าวบุญจันไม่ได้รับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจึงเกิดความไม่พอใจจึงได้ร่วมมือกับท้าวทัน บุตรพระยาขุนันธ์ภักดีศรีนครลำดวนและหลวงรัตน กรมการเมืองซึ่งหมอคำนางพากัน ไปตั้งตัวเป็นผู้มีบุญที่เขาบรพัตต์ เขตเมืองขุนันธ์ เนื่องจากกลุ่มบุคคลเหล่านี้เป็นกรมการเมืองเก่ามีผู้รู้จักและนับถือมากจึงมีผู้เข้ามาช่วยมาก ซึ่งกรมขุนสรพรพิทธิประสงค์คาดว่าในปี พ.ศ. 2444 นั้นมีกำลังประมาณ 6,000 คน ⁴⁰

อ้ายเล็ก ตั้งตัวเป็นพระยาธรรมิกราชที่บ้านหนองซำ อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย เทียวเกลี้ยกล่อมประชาชนแถบกาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ เสถภูมิ

นอกจากนี้ยังมีผู้มีบุญอื่น ๆ อีก เช่น พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม อำเภอโยธยา ได้อ้างตัวเป็นผู้วิเศษ ทำพิธีตัดกรรมวางเวรเพื่อล้างบาปให้กับชาวบ้านที่ตื่นกลัวคำพยากรณ์ และยังป่าวประกาศให้สะสมหินเส้าไว้คอยท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญจะเสด็จมาชุบให้เป็นเงินเป็นทองตามคำพยากรณ์ และยังมีบุคคลอื่นอีกมากที่มีพฤติกรรมอ้างตัวเป็นผู้วิเศษ เป็นผู้มีบุญ แต่ที่สำคัญคือ 3 คนที่กล่าวมาแล้วเมื่อเหตุการณ์ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญทางการเมืองมีลักษณะต่อต้านรัฐบาลและโดยเฉพาะเมื่อถึงกับเข้าโจมตีเมือง เช่น เขมรราชู จึงทำให้รัฐบาลถือว่าบุคคลเหล่านี้เป็นกบฏนับตั้งแต่นั้นเป็นต้น ดังนั้นรัฐบาลจึงจำเป็นต้องดำเนินอย่างเด็ดขาดหลังจากที่ได้รื้ออูมานานซึ่งรัฐบาลได้ดำเนินการดังนี้

การปราบกบฏผู้มีบุญ

พระเจ้านองยาเธอ กรมขุนสรพรพิทธิประสงค์ได้โทรเลขทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2444 ว่า เรื่องคิบุญญเข้าปล้นเมืองเขมรราชู เคาเรือน แหกตะราง เอาคนโทษไปนั้นได้จัดทหารไปคอยปราบที่เมืองวารินชำราบ บ้านตุงลุง เกษมสีมา บ้านลือ ซึ่งเป็นที่พื้น 25 กิโลเมตร และให้อุทยานปลัดเมืองกมลาลัยไปทางเมืองโขงเจียม เป็นกองจับพวกหนึ่ง ให้พระอุบลศักดิ์ ประชาบาลว่าที่ยกกระบัตรเมืองอุบลจัตคนไปทางด่านรังคิมใหญ่ ไปทางเมืองชานุมาน มณฑลหนึ่ง ทางเกษมสีมาไปเมืองเขมรราชูหนึ่ง ไปคอยตัดทางเมืองพิบูลมังษาหาร ร่วมกองกรมการ 5 กอง สำหรับไปในที่ 25 กิโลเมตร และส่วนอื่นในมณฑลก็ได้ให้ทหารและ

ตำรวจภูธรไปตรวจปราบปรามอยู่ด้วยหลายกองแล้ว และพวกกองอาสาสอดแนมที่เที่ยวจับเอารางวัลก็มีหลายสิบกอง พวกผีบุญที่เข้าไปลั่นเมืองเขมรานั้นคนประมาณ 1,000 แล้วจะยกมาเมืองตระการพิชัย อีกส่วนหนึ่ง 500 คน จะมาเมืองอุบล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้รับสั่งให้พระอุบลเดชประชารักษ์ ที่ปลัดเมืองอุบลจ้างโปลิศถิ์ปิ่นขึ้นไว้อีก 50 คน เพื่อจะให้ไปช่วย ในเมืองตระการพิชัยและเกษมสีมาที่เรียกคนเตรียมไว้แล้ว

วันที่ 31 มีนาคม 2444 ทหารที่เมืองเกษมสีมาหนีมาได้คนหนึ่ง บอกว่าพวกกบฏล้อมจับทหารได้ฆ่าตาย 12 คน ปรากฏว่าทหารที่เมืองอุบลใช้ไปหลายทางจนหมด ครั้นเรียกคนเดิมขึ้นอีกอาวุธไม่พอ จึงขอให้ส่งทหารไปช่วยอีก 400 คน โดยเร็ว และพวกกบฏได้จับกรมการอำเภอพรหมานิคมนำไปได้ 5 คน

ฉะนั้นได้จัดทหารและตำรวจภูธรที่เมืองนครราชสีมาไปช่วยระงับการจลาจลในมณฑลอีสาน กำหนดกองทหาร 200 คน แยกเป็น 2 กอง ๆ ละ 100 ไปทางรัตนบุรี ศรีสะเกษ อุบล และสุวรรณภูมิ ยโสธร จากโทรเลขที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์มีมานี้ทำให้ทราบว่าเหตุการณ์เกิดจากในเขตพื้นที่ 25 กิโลเมตร จากแม่น้ำโขงก่อน อาจเกี่ยวข้องกับผู้ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษทางเมืองอัตปือที่ต่อสู้ฝรั่งเศสแล้วข้ามมาจากฝั่งซ้าย ฉะนั้นในการปราบอาจเข้าไปในเขตพื้นที่ 25 กิโลเมตร⁴¹ ในเวลาต่อมาได้มีการเจรจากันระหว่างไทยกับฝรั่งเศส โดยกองทัพไทยสามารถยกกำลังเข้าไปปราบในพื้นที่เขต 25 กิโลเมตรจากริมฝั่งแม่น้ำโขงได้

ในเวลานั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงมีกำลังทหารชาวกรุงเทพฯ อยู่ 200 คน นอกนั้นเป็นทหารชาวเมืองฝักหักขึ้น 500 คน การปราบปรามในระยะแรกเนื่องจากมีกำลังทหารอยู่น้อยและไม่คิดว่าเป็นขบวนการใหญ่ เพราะในอดีตไม่เคยมีมาก่อน ดังนั้นระยะแรกจึงปราบด้วยการใช้กำลังเพียงเล็กน้อย ดูได้จากหลักฐานโทรเลขที่กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์มีมาทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า “พวกโปลิศ 12 คน ซึ่งไปตามตรวจจับผู้วิเศษได้พบแลรบ... ยิ่งถูกพวกผู้วิเศษตาย 2-3 คน ซึ่งไปตามตรวจจับ แต่พวกผู้วิเศษมากกว่าพวกโปลิศต้องถอยมา”⁴²

การปราบเช่นนี้ทำให้พวกผู้วิเศษอีกเห็นว่าตนรบได้ชัยชนะ และทำให้ราษฎรเห็นเป็นผู้มีอำนาจจึงเข้าพวกด้วยมาก ทำให้ต้องปราบด้วยทหารเป็นจำนวนมาก ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพก็โทรเลขตอบมาขอให้ปราบโดยใช้กำลังที่พอเพียงและได้ผลจริง ๆ มิฉะนั้นภายหลังจะปราบได้ยาก และปรากฏว่ากำลังที่ใช้ปราบต้องเป็นทหาร การใช้กำลังราษฎรที่เกณฑ์มา กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์มีความเห็นว่า ก็ไม่แน่ใจว่าจะวิ่งเข้าหาผีบุญหรือไม่

การปราบได้ดำเนินไปอย่างเด็ดขาดนับตั้งแต่เขมรรัฐถูกโจมตี โดยในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2445 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้บัญชาให้ ร.อ.หลวงจิตตสารการ (จิตร) อดีตเคยเป็นทหารปืนใหญ่คุมทหาร 24 คน พลเมือง 200 คน อาวุธปืน 100 ไปปราบ ปรากฏว่าทหารและตำรวจต้องไปปราบจนหมดเมืองอุบล ถึงกับต้องขอกำลังเพิ่มจากนครราชสีมาอีก 400 เหตุการณ์นี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก จึงมีพระบรมราชโองการให้ จัดทหารจากนครราชสีมาไปปราบโดยให้นายพันโทหม่อมเจ้าศรีเสถียรคัคคีซึ่งเป็นผู้บัญชา กองพลทหารนครราชสีมาเวลานั้นจัดทหารราบไปยังอุบล ระหว่างทางถ้ามีเหตุจลาจลที่ใดให้ เข้าช่วยข้าหลวงเมืองนั้นทำการปราบปรามด้วย ในการปราบปรามนี้ปรากฏว่าบุญจันถูกล้อม ยิงตาย ส่วนองค์มันนั้นเกิดปะทะกับทหารที่บ้านสะพือใหญ่เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2445 พวกผู้มีบุญแตกพ่ายไปหลังจากทหารได้เอาปืนใหญ่ไปตั้งยิง ทำให้คนตายประมาณ 300 คน จับได้ 400 คน ส่วนองค์มันหนีข้ามไปลาว ในการต่อสู้เมื่อถึงจุดคับขัน ปรากฏว่าพวก ผู้มีบุญกลับนั่งภวานาตามที่พระญาณรักจิตได้กล่าวไว้ว่า “ทราบความว่าเมื่อกองทัพยกเข้า ประชิดแล้ว เขาเตือนกันว่าใครอย่ายิง อย่าทำอะไรหมดให้ภวานาดังนี้ ฝ่ายเราก็ยิง แต่ข้างเดียว”⁴³

การปราบผู้มีบุญครั้งนี้นายเฮ้า เทพลีธา ซึ่งขณะนั้นมีอายุได้ 10 ปี ได้เล่าถึง เหตุการณ์นี้ว่า

....เรียกว่าศึกโนนโพธิ์ ปัจจุบันพื้นที่นี้ได้กลายเป็นที่นา ได้ยินว่าพระองค์ เกิดคือ องค์แก้ว เป็นข่าระแควอยู่ฝั่งลาว เหตุการณ์เกิดขึ้นที่วัดบ้านสะพือ ผู้ที่มาคือองค์มันซึ่งมาจากลาว องค์แก้วไม่มา ผู้คนพากันไปหาองค์ ไม่สอน อะไรได้แต่ภวานา องค์ที่อยู่ของเขาไม่ได้มาโฆษณา มีแต่ชาวบ้านแตกตื่นไป หาเชื่อว่าหินจะกลายเป็นเงินเป็นทอง บิดาของท่านก็ไปเอา คนไปเอาเยอะ เอาใส่หม้อผ้าแพรคลุมแล้วภวานา ลือว่าหมูจะเป็นยักษ์ให้เอาไปปล่อยจึงไป ปล่อยไว้วัดถ้ำเสือไว้กับพระองค์ ภวานาชาวบ้านก็มานั่งดูตามร่มไม้ เอาข้าว ไปเลี้ยงองค์เพราะว่ากลัว คนเต็มทั้งเนินและทุ่งร่มไม้ เป็นพันเป็นหมื่น เต็มหมดทุ่ง ไม่มีผู้หญิงเพราะกลัว กลัวทหาร ผู้ชายไปเรียนมนต์เพราะกลัว ยักษ์ จะมาปราบยักษ์ เขียนใส่ใบลาน ทายว่ายักษ์จะมาเป็นคน แมวล่าได้ เขียนใบลานครอบศีรษะเพราะเดิมผู้ชายไว้ผมทรงหย่ง พวกไปเข้ากับองค์ ต้องโกนผม ไม่มีอาวุธอะไร มีแต่ปืนศร 1 อัน คล้ายหน้าไม้ มีแต่ปืนแย่งเอา จากทหาร เดิมใช้ชไนเฟอร์ มูนิเคอร์ มีแต่ร้องซ่าๆ เอาบารมีเป็นที่พึ่ง

เอาบุญกุศลเป็นที่พึ่งเวลารบ....

เมื่อถูกทางราชการปราบนั้น ได้ตัดหัวเสียบไว้กับหลุมฝังตัว ดำเรียงกันไป
นับไม่ถ้วน ชาวบ้านไม่ได้เข้า คนบ้านนี้ตายคนเดียวเป็นกุลามาจาก
มะละแหม่งเอาเมียที่นี้⁴⁴

ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นว่ากลุ่มผู้มีบุญมารวมตัวกันด้วยความเชื่อ ความศรัทธา
แต่ไม่ได้มียุทธวิธีในการรบแต่ประการใด

หลังจากการปราบในครั้งนี้แล้ว รัฐบาลได้ดำเนินการปราบปรามทั่วไปทั้งใน
มณฑลอีสานและอุดร ซึ่งรัฐบาลก็สามารถปราบปรามได้อย่างเด็ดขาดเพียงใน 1 ปี อ้ายเล็ก
เองก็ถูกจับได้ที่บ้านหนองซำ เมืองพยัคฆภูมิพิสัย การปราบนี้ได้ผลอย่างคึกคัก เมื่อมี
การตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศสขอเข้าปราบในเขตห่างจากฝั่งขวาแม่น้ำโขง 25 กิโลเมตร
นอกจากนี้กรมขุนสุรพลสิทธิประสงค์ยังได้ประกาศไปยังเจ้าเมืองต่าง ๆ ให้ดูแลปราบปราม
ด้วย และสามารถจับบุคคลสำคัญได้ดังนี้

1. นายเข้ม ตั้งตัวเป็นองค์เหล็กแสดงว่ากรวดทรายจะกลายเป็นเงิน จับได้ที่
เสลภูมิ
2. พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ยโสธร เป็นหัวหน้าให้ประชาชนมาเข้าพิธี
ตัดกรรมวางเวร กล่าวหาให้ประชาชนกระด้างกระเดื่อง
3. กำนันสุข บ้านสำโรง อำเภอกษมสีมา ซึ่งราชการให้นำคนไปปราบ
แต่กลับไปเข้าด้วย
4. หลวงประชุม ได้ทำการเกลี้ยกล่อมให้คนเกลียดรัฐบาลและยกมาตีอุบล
เดิมเป็นกรมการเมืองอำนาจเจริญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานอาญาสิทธิแก่
พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสุรพลสิทธิประสงค์ให้มีอำนาจประหารชีวิต ซึ่งผู้ควรแก่โทษ
ตามกฎหมายและได้ตั้งตุลาการขึ้นพิจารณาโทษ ทรงตั้งพระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์ (ด้น
อมรานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลบูรพาซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้ามาช่วยราชการ
ปราบกบฏผู้มีบุญ เป็นประธานตุลาการ ม.จ.ทัศนภาส เกษมสันต์ ว่าที่อัยการมณฑลอิสาน
และอุดรบุคคลอื่นอีก 3 คน คณะตุลาการได้ตัดสินองค์ต่าง ๆ โดยให้ประหารชีวิต นำไป
ประหารยังที่เกิดเหตุและเสียบประจานมิให้คนอื่นเอาเยี่ยงอย่าง

พระครูอิน วัดหนองอีตุ้มนั้นให้อยู่ในสมณเพศจำกัดเขตตลอดชีวิต ถ้าสึกออกมา
ให้จำคุกตลอดชีวิต ส่วนราษฎรนั้นเป็นเพียงปลายเหตุจึงให้ภาคทัณฑ์สาบานตัวแล้วปล่อยไป
หลังจากนั้นได้มีการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาพิเศษส่งไปตามอำเภอต่าง ๆ ให้คนถือน้ำ

สาบาน ไม่ให้เชื่อถือพวกผีบุญ ออกประกาศห้ามประชาชนเชื่อถือผีต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2448 มีข้อความว่า “...ห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีต่างใด ๆ อีกเป็นอันขาด เช่น เจ้าทรงลงเจ้า สุนคิมผีให้ผีฟ้า ผิมเสกคึกห์ลักเมือง ฯลฯ ต่าง ๆ ด้วยอาการใด ๆ ก็ดี...”⁴⁵ การประกาศ เช่นนี้ก็เพื่อมิให้เชื่อถือในเรื่องผีต่าง อธิปไตยหาริย์นั่นเอง เพื่อมิให้เกิดการรวมตัวขึ้นอีก ถ้าใครทำจะถูกปรับคนละ 12 บาท ถ้าไม่มีเงินต้องถูกจำคุก 1 เดือน และมีการประกาศให้รางวัลจับผีบุญแลผู้ที่นับถือ โดยกำหนดราคาผีบุญตัวละ 400 บาท ถึง 800 บาท และ 1,000 บาท⁴⁶

นอกจากนี้แล้วในเขตเมืองมหาสารคามซึ่งมีทั้งหมด 4 อำเภอ ได้เกิดมีผู้วิเศษขึ้น คือนายบัวลา ซึ่งได้สมมติตนเองชื่อ “พระเกษัตถา” และอีกคนหนึ่งชื่อ “พระยาธรรม มิกธราช” พระพิทักษ์นรากร (อุน ภาวภูตานนท์) ข้าหลวงเมืองมหาสารคามในเวลานั้นได้ ทำการแทนผู้ว่าราชการเมืองอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้จัดให้หลวงสารคามกิจนิคมภิบาล (บุคคิ ศรีสารคาม) นายอำเภออุทัยสารคาม ท้าววรบุตร (บุญชู ภาวภูตานนท์) นายอำเภอเมือง วาปีปทุมและผู้ช่วยราชการเมือง (หล้า ภาวภูตานนท์) ออกไปทำการจับกุม ซึ่งกลุ่มผู้มีบุญนี้ มีพวกและลูกน้องเป็นจำนวนมากได้เตรียมอาวุธและทำการต่อสู้เข้มแข็ง ผลปรากฏว่า สามารถจับกุมตัวนายบัวลาที่บ้านหนองเลา ท้องที่อำเภอวาปีปทุม จับกุมหมื่นเสมอใจที่บ้าน โครธา ต่อมาได้ปล่อยเสียที่บ้านเขาวัวไร ท้องที่อำเภอบรบือ เพราะเห็นว่าไม่ใช่ตัวสำคัญและ ได้ให้ทำทัณฑ์บนไว้⁴⁷

นอกจากนี้แล้วยังมีหมอลำน้อยหรือนายชาดาหรือคำสา สุมังกะเศษ ได้สมมติ ตนเองเป็นผู้วิเศษต่าง ๆ ได้เที่ยวล่าสังฆอนและเป็นคำทำนายไปตามตำบลต่าง ๆ มีผู้นิยม นับถือเป็นจำนวนมาก นายชาดานี้เป็นผู้มีรูปร่างเล็ก ประชาชนจึงพากันเรียกว่า “หมอลำน้อย” ในการล่าของนายชาดา มีข้อความเป็นเชิงขู่งให้ราษฎรกระด้างกระเดื่อง เช่น ไม่ควรเสีย ภาษีอากร และไม่ให้ผู้ปกครองส่งเด็กเข้าโรงเรียนเพราะเสียเวลาทำมาหากิน ไม่ให้กราบไหว้ พระสงฆ์เพราะทุกวันนี้ไม่ใช่พระเป็นเพียงแต่บ่มห่มเหลืองเฉย ๆ หมอลำชาดาและผู้มีบุญ อีกคนหนึ่งตั้งตัวเป็นหม่อมราชวงศ์สนิทจะเป็นผู้ใช้อำนาจปกครอง โดยนายชาดาจะเป็น พระเจ้าแผ่นดินที่เวียงจันทน์ หม่อมราชวงศ์สนิทจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่เมืองนครราชสีมา และว่าต่อไปจะเกิดรบพุ่งกันระหว่างไทยภาคตะวันออกกับภาคกลาง โดยนายชาดาจะเป็น ผู้ใช้อำนาจสิทธิขาด ทั้งราษฎรจะได้ลดค่ารัชชูปการลงเหลือ 2 บาท ต่อมานายชาดาถูกจับ และพิพากษาลงโทษจำคุก 4 ปี เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2476⁴⁸

นอกจากนี้แล้วยังมีกรณีนายอำ นายบั้ง นายโส นายแก้ว ตำบลเวียงนาง อำเภอตลาด ได้ทำตนเป็นผู้วิเศษ ตั้งตนเป็นครูอาจารย์สั่งสอนธรรมวิเศษและลัทธิเศษฐกิจ การเมือง มีข้อความไปในทางชักจูงให้ราษฎรก่อความไม่สงบขึ้น การกระทำคล้ายกับพวกเกือกขาวและอ้างพวกตนเป็นพวกหมอลำน้อย หม่อมราชวงศ์สนิท และนายสิงโต ซึ่งถูกจำคุกอยู่เรือนจำอำเภอหุบ นายแก้ว นายโส ได้ถูกศาลมหาสารคามตัดสินจำคุกคนละ 1 ปี ส่วนนายบั้งไต่สวนแล้วไม่เป็นความจริงศาลสั่งให้ปล่อยตัวพ้นข้อหาไป โดยศาลได้ทำการตัดสินเมื่อวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2477⁴⁹

ในจังหวัดมหาสารคามยังได้เกิดกบฏเกือกขาว ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้านเชียงเหียน ตำบลเขวา อำเภอตลาด (อำเภอเมืองในปัจจุบัน) จังหวัดมหาสารคาม โดย นายชาติ มหาวงศ์ นายบั้ง ข่ายเพ็ชรกับพวก 15 คน กระทำตนเป็นผู้วิเศษและแนะนำสั่งสอนราษฎรไปในทางที่ผิด อดอ้างตนว่าสามารถเหาะเหินได้ ถ้าผู้ใดได้เรียนธรรมวิเศษก็จะเหาะได้เช่นกัน และแนะนำว่าผู้ที่เหาะได้ต้องสวมรองเท้าสีขาวเพื่อมิให้เท้าถูกดินเสียก่อน ทำให้ราษฎรที่เชื่อถือพากันซื้อรองเท้าผ้าใบสีขาวเป็นจำนวนมาก พ่อค้าเงินในตลาดขายรองเท้าผ้าใบสีขาวได้เป็นจำนวนมาก และพากันพูดว่าจะมาแย่งเอาหมอลำน้อยชายคาที่อยู่ในเรือนจำออกไป เจ้าหน้าที่ได้ทำการจับกุมไต่สวนได้เป็นความจริง ศาลจึงพิพากษาลงโทษปรับพวกลูกน้องของนายชาติ 15 คน ๆ ละ 6 บาท ส่วนนายชาติ นายสีสมุด ได้ถูกพิพากษาเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2476 จำคุกคนละ 6 เดือน คนทั่วไปจึงเรียกเหตุการณ์นี้ว่า กบฏเกือกขาว⁵⁰

เมื่อมาพิจารณาทางด้านเศรษฐกิจจะพบว่าในปี พ.ศ. 2445 อันเป็นปีที่เกิดผู้มึนบุญมากมายนั่นเป็นปีที่ผลผลิตทางการเกษตรกรรมล้มเหลว ประชาชนยากจน พระญาณรักจิตก็เชื่อว่ากบฏนี้เกิดขึ้นเพราะความยากลำบากของประชาชน ท่านได้เน้นถึงความยากจนของผู้คนในภาคอีสาน รายได้จากการเกษตรน้อย ถูกฉ้อราษฎ์บังหลวงในการเก็บภาษี การตีตราทะเบียนสัตว์ ทำให้ประชาชนมีความเป็นอยู่ลำบาก จึงง่ายต่อการเข้าร่วมกบฏ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชวิจารณ์ความเห็นของพระญาณรักจิตว่า “เห็นข้างฝ่ายเรูปกครองโดยใจคับแคบ ข้างฝ่ายช้ายปครองโดยใจกว้างขวาง....แต่ต้องยอมรับว่าวิธีปครองเช่นนี้เป็นการณ์ที่ใจคับแคบอยู่จริงแต่ไม่เห็นทางแก้ นอกจากวิธีซื้อขายสัตว์ตัว โค กระบือ แลผ่อนผันในเรื่องคนไปทำงานต่างเมือง ส่งส่วยไม่ทัน⁵¹ ส่วนทางด้านการเมืองนั้นนับตั้งแต่รัฐบาลได้ตกลงทำสัญญากับฝรั่งเศส (Franco – Siamese Treaty) เมื่อ พ.ศ. 2436 จึงทำให้ประชาชนมีความรู้สึกว่าฐานะของรัฐบาลตกต่ำลงไปมาก นอกจากนี้

ผู้นำในท้องถิ่นและประชาชนก็อยู่ในสภาพที่ฐานะไม่แน่นอนนัก ผู้นำในท้องถิ่นต้องสูญเสียผลประโยชน์เรื่องรายได้และกำลังคนซึ่งตกไปอยู่กับรัฐบาลกลางแทน แต่รัฐบาลก็ต้องเลือกบางคนเข้ารับราชการ ผู้ที่ไม่ได้รับเลือกเข้ามา ก็ยอมไม่พอใจ จึงนำไปสู่การกบฏเพื่อกลับมาสู่ระบบเดิมอีก ส่วนประชาชนก็รู้สึกฐานะตนไม่แน่นอนเพราะไม่เข้าใจและเห็นว่าการเก็บภาษีเป็นการกดขี่ จากพื้นฐานเหล่านี้ทั้งหมดจึงทำให้เกิดกบฏผู้มีบุญขึ้น อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาในด้านของรัฐบาลการปรับปรุงระบบบริหารราชการได้ประสบผลสำเร็จดีพอสมควรที่สามารถเข้าควบคุมท้องถิ่น ก่อให้เกิดความเป็นเอกภาพของประเทศขึ้น และที่น่าสนใจก็คือพระญาณรักจิตได้บันทึกไว้ว่า ข้าราชการส่วนกลางไม่ค่อยมีการฉ้อราษฎร์บังหลวงและทุจริตประชาชน การเกิดกบฏผู้มีบุญนี้แสดงให้เห็นว่าการปรับปรุงการบริหารราชการยังมิได้ประสบผลสำเร็จอย่างแท้จริง เช่น ยังไม่มีตำรวจเพียงพอ ต้องเรียกทหารตำรวจจากมณฑลนครราชสีมาและทหารจากกรุงเทพไปช่วยปราบกบฏ นอกจากนี้ยังไม่มีข้าราชการพอที่จะดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ และแสดงให้เห็นว่าการปรับปรุงการบริหารราชการยังไม่เป็นที่เข้าใจของประชาชนอย่างแท้จริง ชัยชนะทางทหารในการปราบกบฏผู้มีบุญในครั้งแรกนั้นก็มิใช่ชัยชนะที่เด็ดขาด เพราะตราบโคที่สถานการณ์ทางเศรษฐกิจยังคับแคบอยู่ ตราบนั้นการก่อการจลาจลยังอาจเกิดขึ้นได้เสมอ พระญาณรักจิตมีความเห็นว่า “รัฐบาลควรเริ่มพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยการก่อสร้างตึกรามบ้านเมือง ถนนหนทาง ราษฎรจะได้รับเบี้ยเลี้ยงวันละ 2 สลึงหรือสลึงตามงานหนักเบา การขู่เข็ญหาประโยชน์ในพื้นที่เป็นต้นว่าการตัดไม้หรือเผาปูนขุดถ่ายศิลา ถลุงแร่ก็จะเกิดขึ้น คงจะเป็นประโยชน์แก่ราชการต่อไป”⁵²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเข้าพระทัยดีเกี่ยวกับความขัดสนของภาคอีสาน จึงมีพระบรมราชโองการให้กระทรวงมหาดไทยแก้ไขระเบียบการทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์ พาหนะ และการเสี้ยค่าราชการ นอกเหนือไปจากนั้นยังมีพระราชปรารภว่าควรส่งผู้เชี่ยวชาญทางเกษตรหรือทางค้าขายขึ้นไปศึกษาความต้องการทางเศรษฐกิจของภาคอีสานเสียด้วย⁵³ จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นเจตจำนงที่จะพัฒนาท้องถิ่นได้บังเกิดขึ้นตั้งแต่นั้นมา และในการแก้ปัญหาหนี้กรมขุนสรพสิทธิประสงค์ได้กำชับให้กรมการซึ่งอยู่ในที่ 25 กิโลเมตร จัดการให้ราษฎรถือน้ำ ไม่ให้หลงเชื่อพวกผีบุญ⁵⁴

การต่อต้านของขุนนางท้องถิ่น

จากการปรับปรุงระบบบริหารราชการของประเทศได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นแก่เจ้าหรือขุนนางท้องถิ่นในด้านฐานะตำแหน่งและเศรษฐกิจ แม้รัฐจะเลือกเอาไว้ทำงานต่อไป แต่ในขณะเดียวกันบางคนก็ไม่ได้รับเลือกเข้าทำงาน ความสูญเสียผลประโยชน์และฐานะที่ไม่มั่นคงของตนได้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นในลักษณะการต่อต้านรัฐบาลขึ้นได้ เช่น

กรณีย่ำไขยสาร ท้ายไขยสารนี้เป็นกรมการเมืองเรณูนคร ไม่พอใจที่ต้องเสียส่วย ซึ่งเดิมเคยได้รับสิทธิไม่ต้องเสีย แต่เมื่อมีการปรับปรุงการบริหารแล้วถูกเรียกเก็บเงินส่วยเหมือนราษฎรธรรมดา ทำให้ไม่พอใจที่ถูกลดรอนสิทธิลง จึงได้เกลี้ยกล่อมราษฎรอพยพไปอยู่กับฝรั่งเศส ก่อให้เกิดปัญหาการราษฎรจากฝั่งขวาอพยพไปฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยชักชวนราษฎรไปด้วยประมาณ 200 คน อพยพไปอยู่สุวรรณเขต⁵⁵ เพราะฝรั่งเศสให้สัญญาว่าถ้าเกลี้ยกล่อมราษฎรมาได้จะให้เป็นเจ้าของ ปัญหานี้เป็นเรื่องสำคัญต่อความมั่นคงของชาติมาก เพราะมีละแ่นประเทศต้องเสียกำลังคนไปมาก การแก้ไขได้ใช้วิธีเกลี้ยกล่อมให้เป็นขุนนางรับราชการ ดังเช่น ท้ายไขยสารก็ได้เป็นรองยกกระบัตรเมืองเรณูนคร เป็นขุนสฤษฎิธเรณู⁵⁶ การแก้ปัญหาลักษณะนี้จะเห็นว่รัฐบาลพยายามใช้วิธีอะลุ่มอล่วยเป็นที่สุดเพื่อมิให้ผู้คนไปเข้ากับฝรั่งเศส

กรณีย่ำอุทธา (ยุทธา) และย่ำท้าวบุญธิสาร ซึ่งเป็นผู้ควบคุมท้าวเพี้ยตัวลก อยู่บ้านหนองซอน บ้านหามาโม แขวงเมืองกาฬสินธุ์ ทำการขัดขวางมิให้ตัวลกเสียส่วยและรับใช้ราชการในเมืองกาฬสินธุ์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิได้สั่งให้ข้าหลวงจับตัว แต่ย่ำอุทธาหนีไปอยู่เวียงจันทน์⁵⁷ ต่อมาได้เดินทางกลับเข้ามาจึงถูกจับได้ นำมาขังไว้ที่อุบลและถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2448 ทางราชการมองว่าย่ำอุทธาคงจะตั้งตัวเป็นผู้มีบุญ ซึ่งการที่ย่ำอุทธาและย่ำท้าวบุญธิสารได้ขัดขวางมิให้ราษฎรเสียส่วยแก่เมืองกาฬสินธุ์ เพราะทั้งสองมารับตำแหน่งโดยคำสั่งของเจ้าเมืองขอนแก่น เนื่องจากเดิมนั้นที่ 2 บ้านนี้อยู่ในอำนาจของมณฑลลาวพวน เมื่อมีการจัดการปกครองจัดพื้นที่ใหม่นั้นปรากฏว่า บ้านหนองซอนและบ้านหามาโม ไปขึ้นกับกาฬสินธุ์ ซึ่งอยู่ในมณฑลลาวท้าว (อิสาน) จึงเกิดปัญหาขัดแย้งขึ้น เนื่องจากความไม่เข้าใจกันและความสับสนจากการปรับปรุงการบริหารราชการนั่นเอง ทำให้ขัดแย้งผลประโยชน์กันเป็นเรื่องใหญ่ถึงกับย่ำอุทธาต้องหนีไปเวียงจันทน์ จึงเกิดการต่อต้านและขัดแย้งกับรัฐบาลขึ้น เรื่องนี้มีรายละเอียดคือ สมเด็จ

พระเจ้าเมืองยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้มีหนังสือกราบทูลพระเจ้าเมืองยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ราชเลขานุการ ทูลเรื่องอ้ายอุทธาซึ่งหนีไปอยู่เวียงจันทน์คุมพรรคพวกประมาณ 20 คนมาพักอยู่ที่วัดหนองซอนและคันชิวไชย เก็บเงินช่วยแก่ราษฎรแขวง ท่าขอนยางและคันชิวไชยนั้น ในวันที่ 8 ตุลาคม 2448 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอิสาน ได้มีโทรเลขมาว่า หลวงอนรรฆนารถภักดี ข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ดได้นำตัวอ้ายอุทธามาส่งยังที่ว่าการมณฑลอิสาน ได้ให้การว่าเมื่อเดือน 7 ปีนี้ ได้กลับมาพักอยู่บ้านวัวหนอง แขวงมณฑลอุดร ครั้นเดือน 10 พ.ศ. 2448 อ้ายอุทธาได้จ้างคนในแขวงมณฑลอุดรมาด้วย 9 คน มาพักอยู่บ้านหนองซอน มีราษฎรชาวบ้านได้มาสู่ขวัญ อ้ายอุทธาได้เรียกถ้ำนั้น ผู้ใหญ่บ้านมาคิดกันจะตั้งเมือง และให้เก็บสิ่งของตัดไม้ทำเรือน และแผ้วถางโค่นสร้างทำถนน สะพาน แล้วเกณฑ์เอาเงินแก่ราษฎร และเก็บสิ่งของถืออาวุธอยู่ยามรักษาโดยอ้างว่าได้หนังสือคำสั่งกองมิแชนเวียงจันทน์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงสันนิษฐานเห็นว่าเป็นความเห็นบ้า ๆ คร่ำคร่าป่า ๆ และว่าอ้ายอุทธาก็มีอายุถึง 73 ปีแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ทรงมีโทรเลขตอบไปยังพระเจ้าเมืองยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ว่า การที่อ้ายอุทธาจะทำมานั้นก็แลเห็นได้ว่าเป็นคนบ้า เพราะฉะนั้นถ้าทรงจัดการเอาอ้ายอุทธาไว้เสียที่ใกล้ ๆ อย่าให้เที่ยววุ่นวายอย่างเช่นรักษาคนบ้าก็จะพอ แต่มีข้อที่ควรระวังก็เพียงอย่าให้มีสิ่งใดที่จะกระทบกับฝรั่งเศสในเรื่องอ้ายอุทธาเท่านั้น⁵⁸

แต่ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชกระแสความว่า

...มันไม่ใช่บ้า เป็นความคิดตั้งเมืองอย่างเก่า เริ่มมีมาแต่แผ่นดินพระนั่งเกล้า เพื่อเกลี้ยกล่อมครัวเวียงจันทน์แล้วมาทิวขึ้นครั้งแผ่นดินพระจอมเกล้า มาอยู่ใหญ่ ครั้งแผ่นดินพระจุลจอมเกล้า เป็นการฝึกหัดมา 2-3 ชั่วคน จนลงปลายถึงตีชิงแย่งคนแย่งเขตแดนกัน อ้ายนี้เป็นคนแก่รู้ปอลิซีพวกลาว ครั้งแผ่นดินพระนั่งเกล้า ตลอดมา ก็เดินเรื่อยอยู่ทางนั้น คนที่จะทำเช่นนี้ต้องนับว่ามีความคิดเหินกรวดปนทองทั้งนั้น ที่จะตีชิงแย่งบ้านแย่งเมืองอะไรไม่ได้ แต่ถ้าถือว่าเป็นบ้าปล่อยจะเข้าหาฝรั่งเศสก่อเหตุการณ์กวนใจได้มาก ขอให้ระวัง....⁵⁹

ต่อมาพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้มีใบบอกมายังพระเจ้า
 น้อยยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 26 ตุลาคม
 2448 ว่า การที่อ้ายอุทธาคุมพรรคพวกมาตั้งอยู่บ้านหนองซอนครั้งนี้ทำที่จะมาเยี่ยมญาติ
 แต่ความจริงก็เพื่อจะมาหาเสียบึงไปไว้กินก็คือจะเป็นองค์อุทรานั่นเอง เพราะฉะนั้นการที่จะ
 จับกุมถ้าเดินทางให้สุขุมคล้ายกับจับผีบุญได้จะดี... ตามความที่ทรงเห็นว่ามันหนีไปอยู่
 เวียงจันทน์มันจะจนเข้านาน ๆ ก็คิดมากรรโชกคนโง่ ๆ เหล่านั้น เอาเงินไปเป็นเสียบึงเสียด
 คราวหนึ่ง ส่วนกำนันผู้ใหญ่บ้านเหล่านั้นที่เป็นญาติหรือมิตรก็พลอยทำอื้อหนอไปด้วย เพื่อ
 จะได้รับส่วนแบ่งปันเอาเป็นประโยชน์บ้าง พออ้ายอุทธาไปแล้วก็ทำเป็นมาร้องต่อเรา เรื่องนี้
 ถ้าเมืองกาฬสินธุ์ไม่จัดหากคนที่ดี ๆ จากที่อื่นเอาไปปนเข้าไว้ในที่นั่นให้มาก ๆ แล้วก็คง
 ยังเป็นอยู่อย่างนั้นเสมอไป ถ้าจัดเอาคนแข็งแรงไปคอยปราบปรามอ้ายพวกที่เป็นญาติหรือ
 มิตรของอ้ายอุทธาให้อพยพไปเสียให้มาก ๆ แล้ว การรุ่งรังก็คงจะไม่มีต่อไป⁶⁰

ต่อมาพระสิทธิศักดิ์สมุทเขตร์ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองมหาสารคาม
 ได้กราบทูลพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ว่าได้
 สืบปฐมเหตุจับพระศรีวราชหรืออ้ายอุทธา เพราะว่า ชาวบ้านโพนสิมบัวแดงเมือง
 ท่าขอนยางเดิม แต่บ้านหนองซอน บ้านหมาโม และบ้านอื่น ๆ รวม 19 บ้าน อยู่ริมห้วย
 คลองสายบาดเป็นเขตลาวลาว กาลสินธุ์ แต่ก่อนบ้านเหล่านี้ลาวพวนว่าอยู่เขตลาวพวน
 ผู้ว่าราชการเมืองขอนแก่นจึงให้พระศรีวราชมาตั้งอยู่บ้านหนองซอน บ้านหมาโม
 ทำวญญูติสารมาอยู่บ้านโพนสูง เมื่อพระอนุชิตพิทักษ์ไปเป็นข้าหลวงเมืองกาฬสินธุ์
 ที่เมืองท่าขอนยางไม่มีผู้ว่าราชการ จึงขอเพียงเมืองปากกรมการเมืองสารคามปกครอง
 พวกลาวบ้านโพนสิมไม่สมัครขึ้น จึงไปหาท้าวพระศรีวราช ทำวญญูติสาร ๆ มีหมายมาถึง
 ตาแสง กำนันบ้านโพนสิมว่า พวกเลกบ้านนี้สมัครไปเมืองขอนแก่นแล้วไม่ให้เมือง
 ท่าขอนยางใช้ราชการอีก กาลสินธุ์บอกมาและโปรดเกล้าฯ ตอบไปว่าขัดขวางให้จับ ราษฎร
 ก็แตกตื่นหลบหนี ตั้งแต่นั้นเจ้าเมือง กรมการเมืองกาฬสินธุ์ ท่าขอนยาง เก็บเงินส่วย เกณฑ์
 ราชการสิ่งใดแต่ตัวเลข ราษฎรบ้านโพนสิม และตำบลบ้านตัวเลขสมัครขึ้นกับท้าวศรีวราช
 ไม่ได้โปรดเกล้าฯ ส่งแผนที่ยังข้าหลวงกาฬสินธุ์ ออกประกาศเอาหัวยสาบาคคกพอง
 ทิศตะวันออกเป็นเขตแดนกาฬสินธุ์ พระศรีวราชก็ไม่ยอมขึ้นกาฬสินธุ์ ตัวเลขราษฎร
 ก็พากันขัดแย้งตาม ฉะนั้นเกณฑ์ 400 คนจะจับ ราษฎรชาวหนองซอนแตกตื่นหาบเอาทรัพย์สิน
 สิ่งของหนีลี้ซ่อนอยู่ พวกพลไพร่ข้าหลวงแย่งชิงเอาของจากราษฎร ทราบว่ากลับมาอีก
 ฉะนั้นเกณฑ์คน 500 จับแต่ไม่พบ พวกท้าวสุริย์ก็พากันยกทัพกลับไปเมืองกาฬสินธุ์ แต่เมื่อ

พวกท้าวสุริย์ยกกลับไปในนั้นจับเอาพวกตาแสง กำนัน แลชาวบ้านไปด้วยหลายคนกับได้ทรัพย์สิ่งของราษฎรชาวบ้านไปด้วยเป็นอันมาก ออกเที่ยวชุกครวญโคราษฎรตามบ้านราษฎรที่ต้องซื้อ ก็จะต้องเข้าไปความเมืองกาฬสินธุ์ก็เสียเงินให้ท้าวสุริยะ อุปฮาด ราชวงษ์ ท้าวมหาวงษ์ อุปฮาดเมืองจันทน์ เมืองกาฬสินธุ์ คนละ 15-16 ตำลึง คนที่อยู่ในหมู่บ้านบางคนก็กลับเข้าไปเสียส่วยตามเดิม ที่ขัดขึ้นก็พากันอพยพหลบหนีไปอยู่แขวงบ้านอื่นบ้าง ที่กลัวความที่ท้าวสุริยะ ท้าวมหาวงษ์ฟ้องก็พากันหลบหนีไปแอบแฝงพึ่งเหตุ ยังหาปกติเรียบร้อยไม่ ได้แต่งกรมการไปสืบตามราษฎรในหมู่บ้านที่วิวาทเกิดเหตุมีผู้ที่ได้ถูกกักทำโทษ และเสียทรัพย์สิ่งของ เครื่องพาหนะใช้สอย⁶¹

ต่อมาข้าหลวงบริเวณร้อยเอ็ดได้จับตัวอ้ายอุทธาส่งมายังเมืองอุบล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสุพรรณดิถีประสงคิได้ให้เอาตัวขังไว้ที่เมืองอุบล ได้ทรงโทรเลขมายังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2448 ว่ามองซิเออร์ ภายาด ไวซกงสุลฝรั่งเศส อ้างว่าอ้ายอุทธาตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองเวียงจันทน์หลายปี ขอให้ปล่อยตัวอ้ายอุทธา จึงทรงหารือมาว่าจะควรประการใด

เมื่อกระทรวงมหาดไทยได้ปรึกษากับมิสเตอร์สะโตรเบล เป็นการตกลงกันแล้ว ได้มีโทรเลขลงวันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2448 ตอบไปยังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสุพรรณดิถีประสงคิว่า เรื่องนี้ได้คาดอยู่แล้วว่าฝรั่งเศสจะพูดทางที่เราจะทำได้มี 3 ทางคือ

ทางที่ 1 คัดสินลงโทษอ้ายอุทธาโดยฐานเป็นคนในบังคับไทย ไม่เอื้อเพื่อต่อถ้อยคำของฝรั่งเศสที่เดียวอย่างนี้อาจทำได้ด้วยทางความของเราดี แต่มีที่เสียอยู่ด้วยจะต้องโต้เถียงกันเป็นเรื่องหมองหมางด้วยเหตุเล็กน้อย ไม่คุ้มความลำบาก แต่อ้ายอุทธาก็เป็นคนแก่ ถ้าล้มตายลงในที่คุมขังก็เราทำแรงเกินกว่าการ

ทางที่ 2 เอาตัวอ้ายอุทธาคูมไว้ในเมืองอุบลและตอบกงสุลว่าเราไม่มีความประสงค์ที่จะทำโทษอ้ายอุทธารุนแรงอย่างใด ด้วยเป็นคนมีอายุมากและเห็นอยู่ว่าเป็นบ้า แต่บ้าอย่างนั้นจะปล่อยให้ไปเที่ยววุ่นวายตามในพื้นที่เมืองไม่ได้ ต้องให้อยู่ในเมืองอุบลอย่างนี้คงจะตัดถ้อยคำกงสุลได้หมด จะพูดจาว่ากล่าวในทางความต่อไปไม่ได้ แต่คงไม่สิ้นความรำคาญด้วยเหตุที่อ้ายอุทธายังอยู่ที่เมืองอุบล

ทางที่ 3 จับไล่อ้ายอุทธาออกไปเสียจากพระราชอาณาจักรและบอกกงสุลว่าเรื่องอ้ายอุทธานี้เราก็เห็นอยู่ว่ามันแก่ชราและเป็นบ้า จะทำโทษภัยอย่างใดก็ไม่เป็นประโยชน์ แต่จะปล่อยให้ไปเที่ยวรบกวนราษฎรให้วุ่นวายไม่ได้ จึงได้ตกลงจับไล่ให้ไปเสียจาก

พระราชอาณาจักร เพราะได้อพยพไปอยู่เมืองเวียงจันทน์และครอบครัวก็อยู่ที่นั่นแล้วครั้งนี้ได้ปรึกษากับที่ปรึกษาราชการเขาเห็นว่าทางที่ 3 ดีกว่าทางอื่น เพราะจะไม่ต้องเป็นปากเสียงและเรื่องนี้จะได้แล้วกันเสียไม่ต้องลำบากต่อไป ถ้าทรงพระดำริเห็นมีความขัดข้องอย่างใดแล้วก็ให้ทรงจัดการให้ตลอดไป คือให้คุมตัวอ้ายอุทธาไปส่งถึงหนองคายและปล่อยตัวให้ข้ามไปเวียงจันทน์

ต่อมากระทรวงมหาดไทยได้รับโทรเลขของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรพรพสิทธิ ประสงค์ ลงวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2448 ทรงตอบมาว่า อ้ายอุทธาเป็นคนกบฏหรือจลาจลอยู่หลายหน ครั้งนี้ก็จะมาทำคล้ายผีบุญ จึงจับตัวส่งมณฑลอิสาน ได้ถามปากคำอ้ายอุทธาให้การรับสารภาพทุกอย่าง แต่อ้ายอุทธาบังเอิญตายเสียเมื่อเช้าวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2448 ทางเรือจนจำแจ้งว่าเดิมอ้ายอุทธาเป็นไข้และไข้หยุดไม่จับมาได้ 3 วัน แล้วอยู่ดี ๆ ก็สิ้นไปทั้งตัว ไม่พูดแล้วก็ตาย ได้ทรงให้หมอไปตรวจแจ้งว่าเป็นกาฬพิศไข้ และเข้าพระทัยว่าเป็นกาฬโรคซึ่งเป็นโรคที่ตันทันอยู่นั่นเอง⁶²

กลุ่มท้าวบุญจันทร์หรือบุญจัน เมืองขุขันธ์ ได้ตั้งตัวเป็นใหญ่ ท้าวบุญจันทร์นี้เป็นบุตรของเจ้าเมืองขุขันธ์คนก่อน แต่ไม่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมือง จึงชกฮ่มก่าลั้งคนมีจำนวนถึง 6,000 คน พร้อมทั้งจะเข้าโจมตีเมืองขุขันธ์ เจ้าเมืองซึ่งเป็นพี่ชายและไม่ปรองดองกับท้าวบุญจันทร์มาก่อน ได้มีความเกรงกลัวมาก จึงทำหนังสือเรียนมายังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรพรพสิทธิประสงค์ ข้ำหลวงต่างพระองค์ ถ้าสำเร็จราชการมณฑลอิสาน สาเหตุที่ท้าวบุญจันทร์จะเข้าตีเมืองขุขันธ์และแจ้งข้อต่อเจ้าเมืองไม่ทราบแน่ชัดแต่น่าจะเป็นเรื่องความต้องการเป็นใหญ่และอาจมีเรื่องผิดใจกับพี่ชายซึ่งเป็นเจ้าเมือง กบฏกลุ่มนี้ถูกปราบลงได้ ท้าวบุญจันทร์ได้ถูกฆ่าตายพร้อมลูกน้อง ประมาณ 10 คน

กลุ่มท้าวติด ท้าวสู กรมการเมืองมโนไพร เหตุการณ์เริ่มจากการไม่ฟังการบังคับบัญชาของเมืองขุขันธ์ โดยอ้างว่าตนเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส และยังได้ชักชวนราษฎรจำนวนมากไม่ให้เสียส่วยให้กับฝ่ายไทยด้วย เมื่อกรมการเมืองขุขันธ์ยกกำลังไปปราบก็อพยพครอบครัวหนีไปอยู่ในเขตของฝรั่งเศส⁶³

หลวงสุรรัตนามัย กรมการเมืองขุขันธ์ คุมกำลัง 100 คน ออกไปปราบปรามจับกุมท้าวติด ท้าวสู อ้ายเจ๊กทางอำเภอมโนไพร จับได้แต่อ้ายเจ๊กคนเดียว ส่วนท้าวติด ท้าวสูได้เกณฑ์กำลังในอำเภอมโนไพรได้ 290 คน แล้วพากันหนีไปหาฝรั่งเศสที่ด่านพระประสบ และได้ขอให้กรมขุนสรพรพสิทธิส่งตัวอ้ายเจ๊กลงมากรุงเทพฯ แล้วให้จัดกรมการ

ที่มั่นคงเป็นที่นิยมของราษฎรในพื้นที่ไปเป็นผู้รักษาราชการเมืองมโนไพร⁶⁴

พระยาภักดี สำหรับกรณีนี้ได้ปรากฏตามหลักฐานว่า

“...อำเภอสยามโภชร์ อำเภอธาราบริวัฒน์ อำเภอพระพิพัฒน์ อำเภอเซลาเกา 4 อำเภอนี้เจ้าอุปราชซึ่งเจกว่าราษฎรไม่มีใครจะยอมเสียเงินส่วย จัดขึ้นราชการต่าง ๆ ตั้งแต่พระยาภักดี ผู้ว่าราชการเมืองธาราบริวัฒน์ หลบไปอยู่กับฝรั่งเศส ชักชวนราษฎรให้จัดขึ้นราชการต่าง ๆ การบังคับบัญชาบ้านเมืองไม่มีใครสะดวก ได้ทราบเกล้าฯ ว่าพระยาภักดีเวลานี้รู้สึกตัวเข้าบ้างแล้ว อยากจะเข้ามาหาอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ก็เกรงกลัว พระยาภักดีคนนี้เป็นชาวเขมรแต่เซลาเกา เสียมโบกราษฎรล้วนแต่เป็นเขมรทั้งสิ้น พระยาภักดีก็ได้มีความเกื้อกูลแก่คนเหล่านี้โดยมาก คนเหล่านี้มีความเกรงกลัวนับถือพระยาภักดีอยู่ ถ้าได้ตัวพระยาภักดีมาส่งสอนให้อ่อนน้อมสาทิพักเข้ารับราชการข้างฝ่ายสยามแล้ว การบังคับบัญชาพลเมืองจังหวัดนั้นคงจะสะดวกขึ้น”⁶⁵

การกระทำเช่นนี้ของพระยาภักดีน่าจะมีสาเหตุบางประการที่ทำให้เกิดความไม่พอใจ แต่พฤติกรรมที่เกิดขึ้นคือหลบหนีจากดินแดนในอำนาจของไทยไปอยู่ในเขตฝรั่งเศสและชักชวนราษฎรจัดขึ้นราชการต่าง ๆ มีลักษณะต่อต้านราชการบ้านเมืองนั่นเอง แต่รัฐบาลได้ใช้ไม้อ่อนเพื่อหวังให้เป็นผู้มาควบคุมดูแลชาวเขมร

พระราชกิจภักดี สำหรับพระราชกิจภักดีนี้ได้ทำให้เกิดปัญหาราษฎรอพยพไปฝั่งซ้าย เนื่องจากเดิมตนเองรับราชการเป็นผู้ช่วยเมืองมุกดาหาร เมื่อมีการปรับปรุงระบบบริหารแล้วได้ถูกออกโดยไม่มีความคิด จึงเกิดความไม่พอใจขึ้นและชักชวนราษฎรอพยพไปอยู่ฝั่งซ้าย เป็นเรื่องที่กระทบต่อความมั่นคงของชาติเป็นอย่างยิ่ง เพราะทำให้สูญเสียกำลังคนไป

ลักษณะของการต่อต้านรัฐบาลกลางไม่ว่าจะโดยการนำของขุนนางท้องถิ่นหรือในรูปขบวนการผู้มีบุญก็ตาม มูลเหตุใหญ่ที่ทำให้เกิดการต่อต้านก็คือการสูญเสียผลประโยชน์และความไม่พอใจในสถานภาพของตน เมื่อโครงสร้างทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไป ตลอดจนการสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ตนเคยได้รับจากการเก็บส่วยอากรแล้วจึงส่งให้รัฐบาลนั้น ปรากฏว่าถูกเข้าแทนที่โดยรัฐ ดังนั้นจากความสูญเสียในสิ่งเหล่านี้จึงทำให้เกิดปฏิกิริยาขึ้น โดยเฉพาะขุนนางท้องถิ่นจะมีบทบาทในฐานะเป็นผู้นำ ส่วนราษฎรนั้นเป็นผู้เข้าร่วมเนื่องจากปกติก็ต้องอยู่ภายใต้อำนาจขุนนางอยู่แล้ว เมื่อขุนนางมาชักจูงเกลี้ยกล่อม

จึงเข้าด้วย การถูกเรียกเก็บค่าราชการซึ่งแพงขึ้นกว่าเดิม ความยากจนเนื่องจากฝนแล้ง ตลอดจนเห็นว่ารัฐบาลมีฐานะอำนาจทางการเมืองไม่มั่นคง เมื่อต้องทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส ในสภาพที่ไม่มีความมั่นใจใด ๆ นี้เอง ผู้คนจึงพากันหันเข้าหาเครื่องรางของขลัง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อเป็นที่พึ่งทางใจและความหวังของตน

พฤติกรรมในการต่อต้านนั้นมีทั้งการไปโจมตีเมืองต่าง ๆ และตั้งตนเป็นใหญ่ เช่น พฤติกรรมของขบวนการผู้มีบุญ แต่สำหรับการต่อต้านของขุนนางแล้วก็มักจะไม่นิยมปฏิบัติ ตามข้อราชการที่กำหนดไว้ เช่น ไม่ยอมเสียส่วย เป็นต้น รัฐบาลเองก็ถือว่าเป็นรายได้ที่สำคัญที่จะต้องใช้ในการทำนุบำรุงประเทศด้วย ดังนั้นจึงปล่อยเหตุการณ์ให้เป็นเช่นนั้น มิได้ ต้องทำการปราบปรามและแก้ไขปัญหา แต่ในการปราบปรามนั้นมีปัญหาว่าภาคอีสาน อยู่ชิดพรมแดนลาว โดยมีแม่น้ำโขงกั้น ถ้าปราบปรามรุนแรงก็มักจะอพยพหลบหนีข้ามไปยังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเสมอ ทำให้ตามจับไม่ได้ และนอกจากนั้นยังพาราษฎรอพยพไปด้วย ทำให้ รัฐบาลต้องสูญเสียกำลังคน ซึ่งสำคัญต่อความมั่นคงของชาติทั้งทางด้านการเมืองและ เศรษฐกิจ ดังนั้นในการแก้ปัญหาแต่ละครั้ง บางครั้งรัฐบาลก็ใช้วิธีโอนอ่อนให้กับขุนนาง นั้น ๆ แต่สำหรับกรณีรวมสมัครพรรคพวกเข้าโจมตีเมือง ถือเป็นกบฏเช่นผู้มีบุญนั้น รัฐบาล ได้ตัดสินใจปราบปรามอย่างเด็ดขาด หัวหน้าที่สำคัญ ๆ ถูกประหารชีวิต

อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมในการต่อต้านที่เกิดขึ้นเหล่านี้ ทั้งจากขุนนางและราษฎร ได้มีผลทำให้รัฐบาลต้องตรึงตรองและหาวิธีแก้ไข ดังเช่น ที่พระญาณรักจิตได้มีความเห็นว่า ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นเพราะความยากจนของราษฎร ทำให้พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้มีนโยบายในการปรับปรุงและส่งเสริมทาง เศรษฐกิจของประชาชน ส่วนกรณีของความไม่พอใจของขุนนางนั้นก็พยายามหาวิธีแก้ไขและ ดึงเข้าทำงานให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองต่อไป

ในการปราบปรามและลงโทษต่อผู้ที่มีพฤติกรรมต่อต้านรัฐนั้น รัฐบาลได้ใช้ทั้งวิธี ที่รุนแรงและวิธีที่นิ่มนวลแล้วแต่กรณีไป เช่น กรณีผู้มีบุญในระยะแรกรัฐบาลยังไม่แน่ใจว่า จะมีพฤติกรรมอย่างไร อาจจะเป็นเพียงการทำมาหากินตามปกติเท่านั้นก็ได้ จึงรอดูอยู่ จนกระทั่งทราบเหตุการณ์แน่ชัด แต่ก็ยังไม่รู้ตัวผู้นำอย่างแท้จริง ฉะนั้นจึงใช้วิธีแข็งไปยัง กำหนด ผู้ใหญ่บ้านให้ชี้แจงให้ราษฎรทราบถึงความจริงและสิ่งที่เป็นเหตุเป็นผล เพื่อ มิให้เกิดความวุ่นวาย แต่ก็ไม่ได้ผล ผู้มีบุญมีผู้นับถือศรัทธากันเป็นจำนวนมาก ต่อเมื่อมี พฤติกรรมที่รุนแรง ทิ้งไว้เป็นอันตรายต่อบ้านเมืองจึงได้ทำการปราบปรามอย่างรุนแรง โดยใช้กองทัพและอาวุธที่ทันสมัยซึ่งรัฐเป็นฝ่ายได้เปรียบจึงทำให้เอาชนะได้

ส่วนการต่อต้านของขุนนางนั้น ถ้าเป็นบุคคลที่มีประโยชน์และเรื่องราวไม่รุนแรง นักก็จะเกลี้ยกล่อมให้รับราชการและให้บรรดาศักดิ์ แต่ถ้ามีปัญหาถึงการรวมสมัครพรรคพวกตีเมืองก็จะถูกริบ ดั่งเช่น อุทธา ซึ่งรัฐบาลสงฆ์จะตั้งเป็นองค์เป็นผู้พิเศษขึ้นอีก แต่ที่จริงแล้วเป็นการขัดแย้งเรื่องพื้นที่เมืองมากกว่า และในการพิจารณาคดีนั้น ขณะนั้น ยังต้องตั้งศาลเป็นคราว ๆ ไป ข้าหลวงต่างพระองค์ทรงเป็นตัวแทนพระมหากษัตริย์ตัดสินปัญหาต่าง ๆ

การเกิดปฏิกริยาต่อต้านรัฐขึ้นในหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสานโดยทั่วไปนั้น เนื่องจากเจ้าเมือง กรมการเมืองท้องถิ่นรู้สึกถึงการถูกลดทอนอำนาจและผลประโยชน์ไป อันเนื่องมาที่ได้มีการปรับปรุงระบบบริหารราชการ ทำให้อำนาจรัฐกรุงเทพฯ สามารถเข้ามาจัดการบริหารราชการและจัดเก็บภาษีต่าง ๆ ได้อย่างรัดกุม แต่ก็ทำให้พลเมืองรู้สึกถึงความลำบากมากขึ้น ทั้งโดยความไม่สะดวกในการซื้อขายสัตว์ที่ต้องมีตัวพิมพ์พรรณ การเสียภาษีในรูปเงินตราแทนการส่งส่วยเป็นสิ่งของดั้งเดิม ทำให้มีความลำบากในการหาเงินตรา จึงทำให้เกิดกบฏผู้มีบุญขึ้น ลักษณะการตั้งตัวเป็นผู้มีบุญมักอ้างเกี่ยวกับความเชื่อที่ผู้คนนับถืออยู่แล้ว คือความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ในพุทธศาสนา ทำให้ราษฎรมีความเลื่อมใสบางคนก็เคยบวชเรียนมาก่อน ทำให้ฉลาดและทราบเรื่องราวต่าง ๆ มาก บางคนตั้งตัวเป็นผู้มีบุญเพราะข้อขัดแย้งทางการเมืองโดยตรง เช่น องค์แก้วที่ต้องการขับไล่ฝรั่งเศสออกไปจากลาว องค์มั่นต้องการขับไล่อำนาจรัฐกรุงเทพฯ จึงทำให้เกิดเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกัน ทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง บางกรณีก็เป็นการจัดแย้งทางการเมืองในท้องถิ่น เช่น ท้าวบุญจันทร์เมืองขุขันธ์ที่ต้องการเป็นเจ้าเมือง และการขัดแย้งกับอำนาจรัฐจากกรุงเทพฯ เช่น ท้าวไชยสารซึ่งไม่พอใจที่ต้องเสียส่วยจากเดิมที่ไม่เคยเสีย และมีผู้มีบุญบางส่วน เช่น พระครูอิน วัดหนองอีตุ้มนั้นเป็นลักษณะการทำพิธีกรรม เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้ที่ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญนั้นได้ทำตัวให้สอดคล้องกับความเชื่อเดิมที่มีอยู่ในสังคมอีสานจึงทำให้ผู้คนเลื่อมใสและด้วยเหตุผลทางประวัติศาสตร์ที่ผู้คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงเป็นผู้ที่ร่วมเชื้อสายและวัฒนธรรมเดียวกันจึงนำไปสู่การต่อสู้เพื่อขับไล่อำนาจรัฐจากกรุงเทพฯ ทำให้มีการปราบปรามในเวลาต่อมา

จะเห็นได้ว่าเป้าหมายของกบฏผู้มีบุญนั้นแตกต่างกันไป เนื่องจากกลุ่มผู้มีบุญมีหลายลักษณะเป้าหมายจึงแตกต่างกัน และบางกลุ่มก็ไม่มีเป้าหมายที่ชัดเจน แต่กลุ่มที่มีอำนาจมากที่สุดคือกลุ่มองค์มั่นซึ่งเป้าหมายที่ชัดเจนในการขับไล่อำนาจไทย ส่วนองค์แก้ว

นั้นมีเป้าหมายในการขับไล่ฝรั่งเศส กลุ่มบุญจันลูกเจ้าเมืองขุขันธ์คนก่อนและเป็นน้องชาย
พระยาขุขันธ์ภักดีศรีนครลำดวนเจ้าเมืองขุขันธ์ในขณะนั้น มีเป้าหมายต้องการปกครอง
เมืองขุขันธ์และกลุ่มอื่น ๆ นั้นก็มักเป็นการรอน้ำมนต์รักษาคนป่วย ⁶⁶

มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
RAJABHAT MAHASARAKHAM UNIVERSITY

เชิงอรรถ

¹ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 30 ร่างสารตราถึงอุปฮาดเมืองอัตปือ.

² เรื่องเดียวกัน.

³ หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 88. สำเนาใบบอกเมืองนครเสียมราบ ด้วยอ้ายอาจารย์ปรก อ้ายแประ อ้ายสนองโต ตั้งตัวเป็นใหญ่.

⁴ ไพบูรย์ มีกุล. (2542). กบฏผู้มีบุญ 1 สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, หน้า 27.

⁵ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2542). กบฏผู้มีบุญ 2 สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, หน้า 37.

⁶ สุทธิ อาสะไวย์. (2525). จากอุดมการณ์พระศรีอารีย์ถึงกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน. เอกสารวิชาการหมายเลข 39 เพื่อประกอบการสัมมนา สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย จัดโดย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์. 23 ธันวาคม 2525, หน้า 1-2.

⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 4.

⁸ นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. (2524). ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325 – 2445. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า 143.

⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰ วุฒิชัย มูลศิลป์. (2520, พฤษภาคม – สิงหาคม). หัวเมืองอีสานสมัยปฏิรูป การปกครองในรัชกาลที่ 5. ประวัติศาสตร์. 2 (2), หน้า 17.

¹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.57/15 ลิขิตพระญาณรักขิต ว่าด้วยราชการในมณฑลอิสาน. (20 กุมภาพันธ์ 2444 – 3 กันยายน 2445).

- ¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม.2. 18/10 พระเขมรัฐกิจบริหารผู้ว่าราชการเมืองเขมราฐถึงคอมมิเชกุกเลนอนัว
ผู้สำเร็จราชการเมืองสวรรณเขต. (25 พฤษภาคม 2445).
- ¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม. 57/9 เรื่องประกาศตั้งเดือน (1 เมษายน 2442).
- ¹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม. 1.3/19 เรื่องพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ. (2444).
- ¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม. 57/15 ลิจิตพระญาณรักจิตว่าด้วยราชการในมณฑลอีสาน. (29 สิงหาคม 2445).
- ¹⁶ เรื่องเดียวกัน.
- ¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม. 57/15. สำเนาถวายในกรมอุบล. (20 กุมภาพันธ์ 2444).
- ¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม. 62.1/31 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. (3 ธันวาคม 2435).
- ¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย.
ร.5 ม. 2.18/11 พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิศาสตร์วิไชย ข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการมณฑล
อีสานกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (30 สิงหาคม 2446).
- ²⁰ ธวัช ปุณโณทก. (2542). กบฏบุญกว้าง. สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน
เล่ม 1. จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 2542.
กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, หน้า 26-27.
- ²¹ เตช บุญนาค. (2510, มิถุนายน – สิงหาคม). กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121.
สังคมศาสตร์ปริทัศน์. 5 (1), หน้า 82.
- ²² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 2.18/11 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (11 กรกฎาคม
2446).
- ²³ ไพฑูรย์ มีกุล. (2517). การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436 –
2453. เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับที่ 149 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, หน้า 86.

²⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/11 หลวงโหมหักปจันท์ผู้บังคับกองพันที่ 1 ช่วยปราบกบฏกราบทุลกรรมหลวง คำรงราชานุภาพ. จากการสอบปากคำภรรยาราชบุตรเมืองสารวันที่อยู่พวยมาอยู่ฝั่งขวา. (27 กันยายน 2445).

²⁵ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ตอนที่ 2 เกี่ยวกับการปกครองมณฑลเขมร (มณฑลบูรพา). (2506). เล่ม 3. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, หน้า 126.

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5, เอกสารเขียนเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ ร.5 กต. 40.39/1 สำเนาที่ 2204. พระยาศิววงศ์ประวัติจางวาง พระจันทร์เทพสุริยวงษา ผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหาร กราบทูลพระวงษ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร. (21 เมษายน 2445).

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสารเขียนเล่ม กระทรวงการต่างประเทศ ร.5 กต. 40.39/1 สำเนาที่ 3021 ที่ 9/97 พระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร ทูล ม.จ.นรลักษณ์ ข้าหลวงมหาดไทย ขอนำขึ้นกราบทูลพระวงษ์เธอพระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร. (1 พฤษภาคม 2445).

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ ร.5 กต. 40.39/1 สำเนาที่ 2202 เรื่องปราบกบฏผีบุญ องค์กรัน องค์กรแก้ว อ้ายปา องค์กรคำ ฯลฯ มณฑลอิสาน. (2445).

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ ร.5 กต. 40.39/1 สำเนาที่ 1632 เรื่องปราบกบฏผีบุญ องค์กรัน องค์กรแก้ว อ้ายปา องค์กรคำ ฯลฯ มณฑลอิสาน. (2445).

³⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ ร.5 กต. 40.39/1 สำเนาที่ 3022 รายงานพระวิจิตพลหารต่อหลวงพิไชยสิทธิกรรม ข้าหลวงพระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร. (3 พฤษภาคม 2445).

³¹ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). เล่ม 3 พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, หน้า 407.

³² เรื่องเดียวกัน.

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/11 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ผู้ลกรมหหลวงดำรงราชานุภาพ. (11 กรกฎาคม 2446).

³⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/3 สำเนาโทรเลขจากอุบล หมายเลขที่ 3 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ผู้ลกรมหหลวงดำรงราชานุภาพ. (3 เมษายน 2445).

³⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/7 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ผู้ลกรมหหลวงดำรงราชานุภาพ. (19 เมษายน 2445).

³⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/4 สำเนาหนังสือท้าวพระยาธรรมิกราช.

³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/10 สำเนาคำแปลหนังสือพื้นเมืองกรุง.

³⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/3 เรื่องผีบุญ หนังสือกระทรวงมหาดไทย. (27 กุมภาพันธ์ 2444 – เมษายน 2445).

³⁹ เตช บุนนาค. กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121 สังคมศาสตร์ปริทัศน์. 5 (1) มิถุนายน – สิงหาคม 2510, หน้า 82.

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/3 โทรเลขที่ 36 กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ผู้ลกรมหหลวงดำรงราชานุภาพ. (26 กุมภาพันธ์ 2444).

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ ร. 5 กต. 40.39/2 สำเนาที่ 166 เลขที่ 12/215 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ. (4 เมษายน 2445).

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 2.18/3 สำเนาโทรเลขกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ผู้ลกรมหหลวงดำรงราชานุภาพ. 4 เมษายน ร.ศ. 121.

- ⁴³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 57/15 ลิขิตพระญาณรักจิตว่าด้วยราชการในมณฑลอีสาน. (29 สิงหาคม 2445).
- ⁴⁴ เจ้า เทพลีธา. (2522, มกราคม, 31). ราษฎรอาวุโส บ้านสะพือ ตำบลสะพือ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี. สัมภาษณ์.
- ⁴⁵ เต็ม สิงห์ขจิต. (2499). *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 2. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์*, หน้า 245.
- ⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ ร.5 กต. 40.39/2 เลขที่ 19 สำเนาโทรเลข กรมขุนสรรพสิทธิ จากอุบล กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. (12 เมษายน 2445).
- ⁴⁷ บุญช่วย อัดถากร. (2522). *ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและผลงานต่าง ๆ. อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญช่วย อัดถากร ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม. วันจันทร์ที่ 3 กันยายน 2522, หน้า 93.*
- ⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.
- ⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.
- ⁵⁰ บุญช่วย อัดถากร และไพฑูริย์ มีกุล. (2542). *กบฏผู้มีบุญเมืองมหาสารคาม สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์*, หน้า 53.
- ⁵¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 57/15 สำเนาที่ 172/1154 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพพิเคราะห์หนังสือพระญาณรักจิต พ.ศ. 2445.
- ⁵² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 32/25 ไปรเวตแท้ พระญาณรักจิตถวายพระพรมายังกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์. (29 สิงหาคม 2445).
- ⁵³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม. 32/25 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (3 กันยายน 2445).
- ⁵⁴ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). เล่ม 3 พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, หน้า 405.

⁵⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 59/41 พระองค์เจ้าวัฒนาทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (21 พฤษภาคม 2446).

⁵⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 59/41 พระองค์เจ้าวัฒนาทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (27 กรกฎาคม 2446).

⁵⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/17 เรื่องอ้ายวูทธา (อูทธา) กับอ้ายท้าวบุญธิสารก่อนการกำเริบที่แขวงเมือง
กาฬสินธุ์. (14 มกราคม 2441).

⁵⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/17 ที่ 1325/6212 เรื่องอ้ายวูทธา (หรืออูทธา) กับอ้ายท้าวบุญธิสารก่อนการกำเริบ
ที่แขวงเมืองกาฬสินธุ์. (13 ตุลาคม 2448).

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/17 ที่ 1325/6212 เรื่องอ้ายวูทธา (หรืออูทธา) กับอ้ายท้าวบุญธิสารก่อนการกำเริบ
ที่แขวงเมืองกาฬสินธุ์. (13 ตุลาคม 2448).

⁶⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/17 ที่ 1378/6566 เรื่องอ้ายวูทธา (หรืออูทธา) กับอ้ายท้าวบุญธิสารก่อนการกำเริบ
ที่แขวงเมืองกาฬสินธุ์. (26 ตุลาคม 2448).

⁶¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/17 สำเนาที่ 14264 เรื่องอ้ายวูทธา (หรืออูทธา) กับอ้ายท้าวบุญธิสารก่อนการกำเริบ
ที่แขวงเมืองกาฬสินธุ์. (25 ตุลาคม 2448).

⁶² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/17 ที่ 1398/6690 เรื่องอ้ายวูทธา (หรืออูทธา) กับอ้ายท้าวบุญธิสารก่อนการกำเริบ
ที่แขวงเมืองกาฬสินธุ์. (30 ตุลาคม 2448).

⁶³ รัชช ปุณ โณทก. (2542). กบฏผู้มีบุญเมืองขุขันธ์ สารานุกรมวัฒนธรรมไทย
ภาคอีสาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, หน้า 48.

⁶⁴ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). เล่ม 3
พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, หน้า 401.

⁶⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย
ร.5 ม. 57/14 หลวงจินดารักษ์ ข้าหลวงประจำรักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์กราบทูล
พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (11 พฤษภาคม 2443).

“ สุวิทย์ วีระศาสตร์. (2550). ประวัติศาสตร์อีสาน 2322 – 2488. ขอนแก่น :
ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น, หน้า 528.

มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
RAJABHAT MAHASARAKHAM UNIVERSITY